

ORIENTAL UNIVERSITETI

QO'CHQAROV TEMIRBEK BAXROMJON O'G'LI

JAHON TARIXI

(Yangi davr)

O'quv-uslubiy qo'llanma

TOSHKENT – 2026

JAHON TARIXI (YANGI DAVR)

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI**

ORIENTAL UNIVERSITETI

**QO‘CHQAROV TEMIRBEK
BAXROMJON O‘G‘LI**

JAHON TARIXI

(Yangi davr)

O‘quv-uslubiy qo‘llanma

TOSHKENT-2026

UO‘K_94(4)*1492/9/4

KBK_63.3(0)6

T-11

Muallif: Qo‘chqarov T.B. JAHON TARIXI (Yangi davr). O‘quv-uslubiy qo‘llanma – Toshkent: «ZUXRO BARAKA BIZNES» nashriyoti, 2026.

Mazkur o‘quv-uslubiy qo‘llanma Jahon tarixi fanining namunaviy fan dasturi va o‘quv-me‘yoriy hujjatlar talablari asosida tuzilgan bo‘lib, unda Jahon mamlakatlarida kapitalistik munosabatlarni shakllanishi, burjua inqiloblari, ilmiy-texnikaviy inqiloblar va bugungi dunyo sivilizatsiyasining tarixiy ildizlari ko‘rsatib berilgan.

Mazkur o‘quv-uslubiy qo‘llanmadan Oliy ta‘lim muassasalarida Jahon tarixi fanining Yangi davrini o‘qitishda foydalanilish mumkin.

Taqrizchilar:

F.Ismatullayev O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti Tarix kafedrasida tarix fanlari doktori (DSc).

I.Xo‘jaxonov Oriental universiteti Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasida dotsenti, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

O‘quv-uslubiy qo‘llanma Oriental universiteti O‘quv-uslubiy kengashining 2026-yil fevral oyidagi 5-sonli bayonnomasi bilan nashrga tavsiya etilgan.

© Qo‘chqarov Temirbek Baxromjon o‘g‘li, 2026.

© Oriental universiteti, 2026.

MUNDARIJA

	Kirish.....	5
1-Mavzu:	Kirish. Yangi davrda Yevropa va Amerika mamlakatlarining iqtisodiy rivojlanishi: asosiy yo‘nalishlar va tendensiyalar.....	7
2-Mavzu:	Yangi davrda Yevropa va Amerika mamlakatlarining ijtimoiy rivojlanishi: asosiy yo‘nalishlar va tendensiyalar.....	25
3-Mavzu:	Yangi davrda Yevropa va Amerika mamlakatlarining siyosiy rivojlanishi: asosiy yo‘nalishlar va tendensiyalar.....	44
4-Mavzu:	Buyuk Britaniya yangi davrda: tarixiy rivojlanishning asosiy voqealari va jarayonlari.....	64
5-Mavzu:	Fransiya yangi davrda: tarixiy rivojlanishning asosiy voqealari va jarayonlari.....	80
	Xulosa.....	102
	Mavzularni mustahkamlash uchun testlar.....	106
	Foydalanilgan manba va adabiyotlar.....	111

KIRISH

“Jahon tarixi (Yangi davr)” o‘quv-uslubiy qo‘llanmasining ushbu qismi o‘quvchilarni XVI-XIX asrlar oralig‘ida Yevropa va Amerika qit‘alarida sodir bo‘lgan asosiy tarixiy jarayonlar va ularning global ta’siri bilan tanishtirishga qaratilgan. Yangi davr – bu insoniyat tarixidagi hal qiluvchi burilish davri bo‘lib, unda an’anaviy jamiyatlar sanoat jamiyatlariga, feodal tuzum esa kapitalistik tizimga asta-sekin almashindi. Ushbu davrning boshlanishi odatda Buyuk geografik kashfiyotlar (XV asr oxiri) bilan bog‘lanadi, chunki ular nafaqat geografik, balki iqtisodiy, madaniy va siyosiy dunyoning butunlay yangi ko‘rinishini yaratdi.

Yangi davr tarixini o‘rganishda diqqat quyidagi asosiy yo‘nalishlarga qaratiladi:

– Iqtisodiy o‘zgarishlar: Bu davrda manufaktura ishlab chiqarishining paydo bo‘lishi, agrar inqilobning boshlanishi, savdo, moliya va korporativ tashkilotlarning qayta shakllanishi kabi muhim jarayonlar yuz berdi. Ular kapitalizmning asoslarini yaratdi va zamonaviy global iqtisodiy tizimning shakllanishiga olib keldi.

– Ijtimoiy rivojlanish: Jamiyat tarkibida sezilarli o‘zgarishlar ro‘y berdi. Burjuaziya va yollanma ishchilar sinfining kuchayishi, yangi ijtimoiy qatlamlarning (masalan, yangi zodagonlar, fermerlar) paydo bo‘lishi, shaharlashuvning jadallashuvi va demografik dinamikaning o‘zgarishi jamiyatning yangicha tuzilishiga sabab bo‘ldi.

– Siyosiy transformatsiya: Absolyut monarxiyalarning kuchayishi va keyinchalik ularga qarshi burjua inqiloblarining yuzaga kelishi, milliy davlatlar shakllanishi, konstitutsiyaviy tuzumlarning

paydo bo'lishi, shuningdek, liberalizm, konservatizm va sotsializm kabi yangi siyosiy ta'limotlarning vujudga kelishi davrning siyosiy manzarasini tubdan o'zgartirdi.

– Dunyoning bo'linishi va global munosabatlar: Yangi davr nafaqat G'arbning yuqorilanishi, balki Osiyo va Afrika mamlakatlarining ko'pchiligi uchun mustamlakachilik va yarim mustamlakachilik tizimiga kirish davri bo'ldi. Bu jarayon jahon iqtisodiyoti va siyosatida G'arbning dominant mavqeini mustahkamlab, zamonaviy globallashuvning dastlabki bosqichlarini belgilab berdi.

Ushbu qo'llanma beshta asosiy mavzuni qamrab oladi, ularning har biri Yevropa va Amerikaning rivojlanishida asosiy yo'nalish va tendensiyalarni yoritadi:

1-Mavzu iqtisodiy rivojlanishning asosiy mexanizmlariga – manufaktura, agrar inqilob, savdo-moliya tizimining evolyutsiyasiga bag'ishlangan.

2-Mavzu ushbu iqtisodiy o'zgarishlar ta'sirida jamiyat tarkibi, kundalik hayot va demografik jarayonlarda sodir bo'lgan chuqur o'zgarishlarni tahlil qiladi.

3-Mavzu siyosiy tizimlarning o'zgarishi, absolyutizm, davlat-qonun tizimining evolyutsiyasi va yangi siyosiy g'oyalarning paydo bo'lishiga qaratilgan.

4-5-Mavzular ushbu umumiy jarayonlarning amalda qanday namoyon bo'lganligini namoyish etish uchun Buyuk Britaniya va Fransiya kabi yetakchi davlatlarning aniq tarixiy yo'lini – ularning inqiloblari, siyosiy kurashlari va jahon miqyosidagi rolga e'tibor qaratadi.

Yangi davr tarixini o'rganishda "yevropamarkazchilik" yoki "sharqmarkazchilik" nuqtai nazaridan qochish kerak. Garchi bu davr G'arbning hukmronlik qilishiga olib kelsa-da, u butun dunyo xalqlari tarixining ajralmas qismidir. O'quv-uslubiy qo'llanmada ko'rsatilgan barcha voqealar – Angliya burjua inqilobi, Fransuz inqilobi va boshqalar – butun jahon miqyosida taraqqiyot vektorini tubdan o'zgartirgan Buyuk geografik kashfiyotlarning mantiqiy davomi va natijasidir.

Ushbu qo'llanmaning maqsadi – o'quvchilarga nafaqat asosiy faktlar va sanalarni, balki ular orasidagi sababiy bog'liqliklarni ham tushunishga yordam berish, zamonaviy dunyoning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy tuzilmalari qanday tarixiy ildizlarga ega ekanligini ko'rsatishdir. Har bir mavzu yakunida keltirilgan savol va topshiriqlar o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash va muhokama qilish imkoniyatini beradi.

1-MAVZU. KIRISH. YANGI DAVRDA YEVROPA VA AMERIKA MAMLAKATLARINING IQTISODIY RIVOJLANISHI: ASOSIY YO‘NALISHLAR VA TENDENSIYALAR.

Reja:

1. “Yangi tarix” atamasi va uning iste’molga kiritilishi. “Yangi tarixni” davrlashtirish masalasi.
2. Manufakturalarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi.
3. Yangi davrda Yevropa va Amerikada agrar inqilobning boshlanishi va rivojlanishi.
4. XVI–XVIII asrlarda Yevropada savdo, moliya va korporativ tashkilotlarning qayta shakllanishi.

Darsning maqsadi: “Yangi tarix” davrining xronologik chegaralari, mazmuni va o‘ziga xos xususiyatlari bilan tanishtirish; manufaktura ishlab chiqarishining paydo bo‘lishi va rivojlanishi, agrar inqilobning boshlanishi, shuningdek XVI–XVIII asrlarda Yevropada savdo, moliya va korporativ tashkilotlarning qayta shakllanishi jarayonlarini tahlil qilish orqali ularning kapitalistik munosabatlarning shakllanishidagi o‘rnini anglashlarini ta’minlash. Dars davomida talabalar Yevropa va Amerikaning iqtisodiy rivojlanishidagi asosiy tendensiyalarni, ularning Osiyo va Afrika mamlakatlari bilan farqlarini, shuningdek ushbu jarayonlarning zamonaviy global iqtisodiy tizimga ta’sirini muhokama qilishadi.

Fransiya, Angliya, Germaniya va Yevropaning bir qator boshqa mamlakatlarida yangi tarixning boshlanish nuqtasi qilib Buyuk

geografik kashfiyotlar, Gumanizm va Reformatsiya qabul qilingan. Aynan geografik kashfiyotlar dunyoning faqat geografik emas, balki iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy ko‘rinishini ham tubdan o‘zgartirib yubordi. Geografik kashfiyotlar natijasida G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida “narx-navo inqilobi” yuz berib, bu voqea ushbu mamlakatlarda kapitalistik munosabatlarning rivojlanishi uchun katta turtki bo‘ldi va keyinchalik bir qator Yevropa mamlakatlarini metropoliyaga aylantirgan mustamlakachilik tizimining shakllanish jarayonini boshlab berdi.

Sharqda aynan shu hodisaning o‘zi qarama-qarshi jarayonlarni keltirib chiqardi. Bu yerda turg‘unlik, iqtisodiy va madaniy sohalarda G‘arbdan orqada qolish hollari yuz berib, oxir-oqibatda qachonlardir yuksak taraqqiyotga ega bo‘lgan Sharq mamlakatlarining ko‘pchiligi mustamlaka va yarim mustamlakalarga aylantirildi. Shu tariqa mustamlaka tizimi va umumjahon bozori vujudga keldi. Insoniyat tarixida birinchi marta jahon xalqlari tarixi bir butunlik kasb eta boshladi.

Osiyo va Afrika xalqlarining yangi davri an’anaviy ravishda ushbu mamlakatlarning mustamlakalarga aylantirilish jarayonini qamrab oladi. Jahon tarixining ma’lum davri sifatidagi Yangi tarixning xarakterli tomonlari Yevropa uchun ham, Osiyo va Afrika mamlakatlari uchun ham umumiydir. Ammo bu tarixiy davrning mazmuni Yer sharining ushbu turli mintaqalari uchun mutlaqo turlicha: G‘arbning ilg‘or mamlakatlarida kapitalizm rivojlanib, hukmron munosabatlarga aylanayotgan edi; Osiyo va Afrika mamlakatlari aksincha, uzoq muddatli inqiroz davriga kirdilar va keyin kapitalistik davlatlarning

ekspansiya manbaiga aylandilar.

Osiyo va Afrika mamlakatlari tarixshunosligi sharq markazchilik yondoshuviga asoslangan bo‘lib, mintaqaviy xronologik chegaralarni belgilamaydi. Ko‘pincha ular o‘z mamlakatlaridagi aniq tarixiy jarayonlarni davr chegarasi qilib belgilaydilar. Masalan, ko‘pchilik Xitoy tarixchilari Yangi tarixning boshlanishi deb birinchi “afyun urushi”ni (1840-1842), yakuni deb esa Xitoy Xalq Respublikasining tashkil topishini (1949) oladilar. Biz na sharq markazchilik, na yevropamarkazchilik yondoshuvlarini bir tomonlama yoqlamagan holda, yuqorida ko‘rsatilgan voqealarning (Angliya burjua inqilobi bilan Fransuz burjua inqilobi ham) birortasi butun jahon miqyosida taraqqiyot vektorining keskin burilishiga olib kelgan voqealardan bo‘lmaganligini ta’kidlamoqchimiz. Faqat Xristofor Kolumb (1492) va Vasko da Gama (1498) lardan boshlangan Buyuk geografik kashfiyotlarga dunyo xaritasining real o‘zgarishiga olib kelgan jarayonlarga muqaddima bo‘ldi va butun dunyo xalqlarining hayotida keskin burilish yasadi. Buyuk geografik kashfiyotlardan keyin tom ma’noda Yangi davr boshlandi.

“Yangi tarix” atamasi va uning iste’molga kiritilishi. “Yangi tarixni” davrlashtirish masalasi: “Yangi tarix” termini dastlab gumanist-tarixchilar tomonidan iste’molga kiritildi. Ular Yevropa Uyg‘onish davrida dunyoviy fan va madaniyatning rivojlanishi, insonning sha’ni, qadr-qimmatini tushunchalarining keng omma orasida qaror topishi, shaxsning tashabbuskorligi va tadbirkorligi singari xususiyatlariga keng yo‘l ochilishi va bular natijasida kishilarning dunyoqarashi va hayotida keskin o‘zgarishlar yuz berganligini yangi

davr boshlanishi uchun asos qilib oldilar. Yangi davr, gumanistlarning fikricha, kishilarning tabiiy tengligi g'oyasini, shaxsning erkinligi va sha'ni kabi demokratik tushunchalarni o'zida mujassamlashtirgan yangicha dunyoqarashning shakllanishi va hukmron dunyoqarashga aylanishi bilan o'rta asrlardan farq qiladi. Yangi davrning eng xarakterli tomonlaridan biri, dunyoni yangicha tushunish asosida shaxsning tashabbuskorligi, tadbirkorligi uchun keng imkoniyatlar ochishda va shuning natijasida iqtisodiy hayotning gurkirab o'sishida namoyon bo'ladi.

XVI asrdan XVII asrning birinchi yarmigacha dastlab G'arbiy Yevropa mamlakatlarida asta-sekin yangicha hayot tarzi vujudga kela boshladi. Yangi davrning shakllanishi murakkab jarayon bo'lib, borgan sari ko'plab xalqlar va mamlakatlarni qamrab oldi. Jahon xalqlari tarixi yagona jarayon sifatida shakllana bordi.

Yevropaliklarning hayotida ko'plab yangiliklar paydo bo'lib, ularning bir qismi Sharqdan kirib keldi. Jamiyat taraqqiyotida yangi belgilar paydo bo'ldi:

- o'rta asrlarning buyuk ixtirolari – kompas, porox, kitob chop etish va boshqalar hayotga yanada kengroq tatbiq qilina boshlandi;
- energiyani odatdagi manbalardan (suv, shamol) olish va ularni mexanizmlar bilan uzatishga yordam beradigan ko'plab yangi kashfiyotlar qilindi;
- manufaktura ishlab chiqarishi rivojlanib, asta-sekin sexlarni siqib chiqara boshladi;
- metallarga va o'tochar qurollarga ishlov berish jarayoni takomillashdi;

- savdo rivojlandi va pul-tovar xo‘jaligi mustahkamlandi;
- savdo markazlari bo‘lgan shaharlar jamiyat hayotida tobora kattaroq rol o‘ynay boshladi;
- aholining tarkibi o‘zgardi – shaharlarda burjuaziyaning salmog‘i oshdi, yollanma ishchilar tez ko‘paya bordi, ziyolilar soni o‘tdi;
- burjuaziya sonining oshishi, uning boylik to‘plashi, insoniy qadr-qimmat tuyg‘usining rivojlanishi bu qatlamni o‘z ozodligi va mulki uchun, jamiyatda hukmronlikni qo‘lga olish uchun kurashga boshladi;
- dehqonlarning shaxsiy ozodlikka erishishi qishloq xo‘jaligida ham yollanma mehnat va tadbirkorlikning rivojlanishiga olib keldi. Ko‘plab zodagonlar ham endi tadbirkorlik faoliyatiga tortildi. XVI asrning birinchi yarmidan boshlab bir qator G‘arbiy Yevropa mamlakatlarida ishlab chiqaruvchi kuchlarning sezilarli rivojlanishi yuz berdi va asta-sekin kapitalistik munosabatlarning shakllanishiga olib keldi. Gumanistlar tarix fanini diniy tasavvur va afsonalardan xolos qilib, tarixni kishilar faoliyatining mahsuli deb qaradilar, tarixiy voqealarni ratsionalistik nuqtai nazardan tushuntirdilar va shu asosda insoniyat tarixini yangicha davrlashtirishni ishlab chiqdilar.

Tarixchilar tomonidan Yevropada “Yangi davr” XV asr oxiridan(ya’ni 1492-yildan) – XIX asr o‘rtalariga qadar davom etsa, Osiyoda ushbu jarayon XVI asr boshlaridan to XIX asr o‘rtalariga qadar davom etadi.

Gumanistlargacha Yevropada tarixni to‘rtta monarxiya – Ossuriya-Bobil (Vavilon), Midiya-Eron, Yunon-Makedon va Rim monarxiyalari bo‘yicha davrlashtirish qabul qilingan edi. Gumanistlar bunday

davrlashtirish o‘rniga insoniyat tarixini “qadimgi”, “o‘rta” va “yangi”ga bo‘lishni taklif qildilar. Ular bunday bo‘lishga madaniyat xarakteridagi farqni asos qilib oldilar. Bugungi kunda aynan ushbu uch davrni oldiga aksariyat tarixchilar tomonidan “Eng yangi davr” va “Globallashuv davr”larini ham qo‘shimcha qilindi. Albatta, bu tarixni an’anaviy davrlashtirishda besh guruhga bo‘lib turkumlash o‘rganuvchi uchun qulaylikni keltirib chiqaradi.

Manufakturalarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi: Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi asosan ijtimoiy mehnat taqsimoti orqali yuz berdi. XVI asrda hunarmandchilikning 100 dan ortiq asosiy turi mavjud bo‘lsa, XVIII asrda ular soni 250 taga yetdi. Tarmoq ichidagi mehnat taqsimoti ham ancha kengaydi, faqat to‘qimachilikning o‘zida 20 dan ortiq mutaxassisliklar paydo bo‘ldi. Jadal rivojlanish o‘rta asr sexchilik an’analariga ega bo‘lgan sohalar – texnik va madaniy jihatdan eng muhim yangiliklardan bo‘lgan Iogann Gutenbergning kitob chop qilish usulida (1445) hamda qog‘oz, shisha, sovun, oyna va matolar ishlab chiqarishda kuzatiladi. Ayni paytda dengiz savdosining rivojlanishi, okean orti aholisining o‘sib borishi, Yangi Dunyodan oltin va kumush oqimining kelishi oqibatida Yevropada hunarmandchilik mahsulotlariga talab ham ortib boradi.

Albatta, shaharlardagi ustaxonalarda hunarmandlar avvalgiday mehnat qilishar va ularning ko‘plab mahsulotlari, avvalgiday sifatli edi. Ammo mahsulotlar endi yetishmasdi.

Tovarlarga o‘sib borayotgan talabni qondirish uchun yirikroq korxonalar qurish zarurati tug‘ildi. Ammo ustaxonalarning katta-kichikligi, unda ishlayotgan usta va shogirdlar soni, mahsulotlarning

soni va sifati sex nizomlarida qat'iy ko'rsatib o'tilardi. XVII asrga kelib bu cheklashlar sanoatni rivojlantirishga to'siq bo'lib qoldi.

Yirik korxonalariga zarurat esa-yildan-yilga ortib borardi. Shunday qilib, yangi tipdagi korxonalar – manufakturalar paydo bo'la boshladi. Bu korxonalarda endi yangicha mehnat taqsimoti yo'lga qo'yilgan bo'lib, ularda yollanma ishchilar mehnat qilardi. Mahsulotlar hali ham qo'lda tayyorlanardi. “Manufaktura” lotin tilidan tarjimada “qo'lda yasalgan buyum” (“manus” – qo'l, “factura” – buyum) degan ma'noni anglatadi.

Dastlab har bir ishchi o'z uyida mehnat qilardi. Bunday manufaktura tarqoq manufaktura deb nomlangan. Biroz keyinroq ish beruvchilar, shuningdek, boy ustalar (endi shaharlarda ham) maxsus binolar qura boshladilar, unda bir tom ostida turli xil mutaxassislikdagi yollanma ishchilar mehnat qilardi. Ularning har qaysisi faqat bitta ishni bajarar, bu esa ishni tezroq va sifatli qilib bajarish imkoniyatini berardi. Bunday manufakturani markazlashgan deb ataydilar.

Kapitalistik manufaktura ana shunday paydo bo'ldi. Unda ustaxonaning, korxonaning egasi savdogar-kapitalist yoki kapitalist-tadbirkor bo'lib, u kapital va ishlab chiqarish vositalariga egalik qiladi. Demak, manufaktura – bu qo'l mehnati hukmron bo'lgan, mehnatni alohida ishlab chiqarish jarayoniga taqsimlash mavjud bo'lgan va yollanma ishchilarning mehnati qo'llaniladigan yirik korxonalar. Kapitalistik manufaktura mayda ishlab chiqarishdan yirik sanoat ishlab chiqarishiga o'tishni boshlab berdi.

Manufakturali ishlab chiqarish rivojlanganligining ahamiyati. Mehnatni taqsimlash bir vaqt birligida ko'proq mahsulot ishlab chiqarish

imkoniyatini berar, mehnat unumdorligini oshirar, sarf-xarajatlarni kamaytirar va mahsulot tannarxini arzonlashtirar edi. Faqat sifatli va arzon mahsulot ishlab chiqargan korxonagina kuchayib borayotgan raqobatga bardosh bera olardi.

XVII asrda Angliyada, Niderlandiyada xo‘jalik yuritishning yangi shakli ustuvor edi, Fransiyada esa endi rivojlanib borayotgandi. Xo‘jalik yuritishning yangi shakli oyna, qand, qog‘oz, shoyi, mato ishlab chiqarishga keng tarqaladi. Angliyada manufaktura ishlab chiqarishi ayniqsa mato to‘qishda keng qo‘llanilar edi.

Manufaktura kapitalistik ishlab chiqarish korxonasi bo‘lib, uning egasi bo‘lgan kapitalist bitta g‘oya – ko‘proq foyda olish g‘oyasi bilan band bo‘lgan. Manufaktura ishchilari o‘ta g‘ayriinsoniy usullarda ham ekspluatatsiya qilingan. Tadbirkorlar faqat mehnatni jadallashtirib qolmasdan, ish kunini uzaytirish va ish haqqini kamaytirish bilan birga daydilarni o‘z korxonalarida majburiy ishlatishga ruxsat beruvchi “qonli qonunlarni” ham qo‘llar, bolalar va ayollarni ham og‘ir mehnatga jalb qilardi.

Manufaktura ijtimoiy ishlab chiqarishni to‘liq qamrab olmadi va olishi ham mumkin emasdi. Kapitalistik manufaktura Angliya, Gollandiya va Fransiyada ayniqsa keng tarqaldi va katta ahamiyatga ega bo‘ldi.

Yangi davrda Yevropa va Amerikada agrar inqilobning boshlanishi va rivojlanishi: Yangi davr (XVI–XIX asrlar) Yevropa va Amerika qishloq xo‘jaligida tub o‘zgarishlar davri bo‘ldi. Bu davrda sodir bo‘lgan agrar inqilob (ikkinchi agrar inqilob deb ataladi) an’anaviy subsistent xo‘jalikdan bozor iqtisodiyotiga asoslangan intensiv ishlab

chiqarishga o'tishni ta'minladi. Britaniyada boshlangan bu jarayon keyinchalik Yevropa qit'asiga va Shimoliy Amerikaga tarqaldi. Agrar inqilobning asosiy omillari: yer mulkchiligidagi o'zgarishlar, yangi texnologiyalar, ekin almashlab ekish tizimi va chorvachilikni seleksiya qilish edi. Natijada, hosildorlik keskin oshdi, aholining oziq-ovqat ta'minoti yaxshilandi va sanoat inqilobiga zamin yaratildi.

Agrar inqilob XVII asr oxiri – XVIII asrda Buyuk Britaniyada boshlandi va XIX asrga qadar davom etdi. Bu jarayon “enclosure movement” (yerlarni o‘rab olish) bilan boshlandi: umumiy yerlar xususiy mulkka aylantirildi, bu esa katta fermer xo‘jaliklarining shakllanishiga olib keldi. Natijada, kichik dehqonlar shaharlarga ko‘chib, sanoat ishchi kuchini ta'minladi.

Muhim innovatsiyalar quyidagilar edi:

1.	Norfolk to‘rt polya almashlab ekish tizimi (1730-yillar)
	yerlarni beda, arpa, sholg‘om va bug‘doy bilan almashlab ekish orqali tuproq unumdorligi saqlanib, hosil 2-3 baravar oshdi.
2.	Texnologik yangiliklar
	Jethro Tullning urug‘ sepuvchi mashinasi (1701), Robert Bakewellning chorva zotlarini seleksiya qilishi (XVIII asr o‘rtalari) va temir omochlarning keng tarqalishi.
3.	O‘g‘itlash va drenaj
	Tuproqni yaxshilash va botqoqli yerlarni quritish tizimlari joriy etildi.

Britaniyadan keyin inqilob Gollandiya, Fransiya, Prussiya

(Germaniya) va boshqa Yevropa mamlakatlariga tarqaldi. XIX asrda Yevropa qishloq xo‘jaligi hosildorligi bo‘yicha dunyoda yetakchi bo‘ldi: masalan, Britaniyada 1700-1870-yillarda hosil 2,7 baravar oshdi. Bu o‘shish sanoat inqilobini ta‘minladi, chunki ortiqcha ishchi kuchi va oziq-ovqat sanoatga yo‘naltirildi.

Shimoliy Amerika (asosan AQSh) agrar inqilobi XVIII asr oxiri – XIX asr davomida Yevropa tajribasi asosida rivojlanib, qit‘a qishloq xo‘jaligiga tubdan o‘zgartirishlar kiritdi. Kolumb almashinuvi (XV–XVI asrlar) jarayonida Yevropadan olib kelingan bug‘doy, arpa kabi ekinlar hamda Amerika qit‘asiga xos bo‘lgan makkajo‘xori va kartoshkaning o‘zaro tarqalishi umumiy hosildorlikning sezilarli darajada oshishiga olib keldi.

XIX asrda mexanizatsiya jadal sur‘atlar bilan takomillashdi. Jon Dir tomonidan 1837-yilda ixtiro qilingan temir omoch va Sayrus Makkormikning 1831-yildagi o‘rim mashinasi yirik maydonlarni qisqa vaqt ichida ishlash imkoniyatini yaratdi.

Seleksiya sohasidagi yutuqlar va yangi ekin turlari ham rivojlandi. Gibrid makkajo‘xori navlarining paydo bo‘lishi va janubiy shtatlarda paxtachilikning keng tarkalishi bu jarayonni yanada tezlashtirdi.

Yer resurslaridan foydalanish ham keskin o‘zgardi: 1862-yilda qabul qilingan Gomsted qonuni (Homestead Act) orqali G‘arbiy ekspansiya jarayonida millionlab gektar yangi yerlar qishloq xo‘jaligiga jalb qilindi.

Natijada, AQSH XIX asrning oxiriga kelib dunyoning yetakchi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchisiga aylandi. 1900-yilga kelib, Amerika fermer xo‘jaliklarining Yevropa bozorlariga arzon don

yetkazib berishi, qit'ada “don inqirozi” deb atalgan iqtisodiy tanazzulning kuchayishiga sabab bo‘ldi.

Agrar inqilob ijobiy va salbiy oqibatlarga ega bo‘ldi:

Ijobiy:	Salbiy:
Aholining o‘sishi (Britaniyada 1700–1801-yillarda 5,5 mln dan 9 mln ga), shaharlarning rivojlanishi va sanoat inqilobi.	Kichik dehqonlarning qashshoqlashishi, qishloqlardan shaharlarga migratsiya, tuproq eroziyasi va biologik xilmaxillikning kamayishi.

XX asr boshlarida bu jarayon “Yashil inqilob”ga (1940-1960-yillar) aylandi, ammo yangi davr agrar inqilobi zamonaviy qishloq xo‘jaligining asosini qo‘ydi.

Yangi davrda Yevropa va Amerikadagi agrar inqilob qishloq xo‘jaligini tubdan o‘zgartirib, hosildorlikni oshirdi va iqtisodiy modernizatsiyaga zamin yaratdi. Britaniya tajribasi Yevropa va Amerikaga tarqalib, global oziq-ovqat tizimining shakllanishiga hissa qo‘shdi. Bu inqilob nafaqat texnologik, balki ijtimoiy o‘zgarishlar davri bo‘lib, zamonaviy dunyoning iqtisodiy asosini qo‘ydi.

XVI–XVIII asrlarda Yevropada savdo, moliya va korporativ tashkilotlarning qayta shakllanishi: XVI – XVII asrlarda savdo va tadbirkorlik faoliyatining markazlari bo‘lgan shaharlarning o‘sishi davom etdi. XVI asr bozorlari o‘rta asr yarmarkalaridan katta farq qiladi. Yangi davr bozorlari faqat qurilishi bilan emas (katta maydon uzra bir necha bino, qolgan joylarni esa savdo rastalari egallagan), bozor ishtirokchilari bilan ham ajralib turadi. Bunda endi faqat sotuvchi va xaridor emas, hammollar, mardikorlar, jarchilar, pattachilar, xullas turli

kasb va tabaqa vakillari bozorda aralashib ketgan. Ularning kiyimlariga qarab qaysi tabaqa vakili ekanligini bilib olish mumkin. Bularning hammasi o'z imkoniyatlariga yarasha tovarni bozordan topa olardi. Kimdir yog', pishloq, baliq, parrandalar, go'sht, meva va sabzavot sotsa, boshqa birovlar qishloqdan pichan, o'tin, somon, jun, kanop, qo'lda to'qilgan matolarni olib kelishadi.

Odatda shahar bozorlari haftada bir yoki ikki kun bo'lardi, chunki dehqonlarga sotish uchun mahsulotlarini tayyorlab olishga vaqt va shaharga borish uchun bo'sh payt topish kerak edi. Asta-sekin, shaharlar o'sib borgani sayin bozorlar har kuni ishlay boshladilar.

Bozor shaharliklar hayotida qanday katta o'rin egallaganligini o'sha paytlari dunyoga kelgan maqollardan ham bilish mumkin: "Bozorda qadr-qimmatdan boshqa hamma narsa sotiladi", "Sandiqda puling bo'lguncha bozorda do'sting bo'lsin".

Yopiq bozorlarning qurilishi XVII asrga tegishli. Eng katta bozorlar shahar hokimliklari tomonidan London va Parijda qurilgan edi. XVII asr oxirlaridan boshlab bozor savdosi bilan do'konlar raqobat qila boshlaydi. Katta shaharlarda har ikkala tarafida do'konlar cho'zilib ketgan ko'chalar mavjud bo'lib, ularda hamma narsa: go'sht, parranda, temirchilik mahsulotlari, zebu-ziynat buyumlari sotilar edi. Bu do'konlar o'rta asrlardagidan nimasi bilan farq qilardi? Ularda endi o'z mollarini hunarmandlar emas, professional savdogarlar sotar edilar. O'sha davr kishilaridan biri "do'konlar dunyoni egalladi, shaharlarni yutib yuborishmoqda", – deb yozgan edi.

Sayyor savdo, ya'ni attorlik ham faollashadi. Attorlarni yirik Yevropa shaharlarining ko'chalarida ko'rish mumkin edi. Ular

Venetsiyadagi Muqaddas Mark maydonida, Parijdagi Yangi ko'prik yonida, Kyolnda, Londonda, Rimda... izg'ib yurishardilar. Ularning dadil qichqiriqlari uzoqdan eshilib turardi, non, ko'kat, apelsinlar, gazetalar, eski kiyim, ko'mir va boshqa ko'pgina narsalarni taklif qilishardi.

Odamlar bunday savdogarlarni daydi deb hisoblashar va ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishar edi. Ammo ko'pincha bunaqa attorlar tez orada do'kon sotib olar yoki ijaraga olib, do'kondor bo'lib qolardi.

XVII asrda yarmarkalarning ahamiyati pasayib keta boshladi. Shaharlar o'sishi bilan endi har-har zamonda bo'ladigan yarmarkalar shahar aholisining talabini qondira olmas, kundalik savdo kerak edi.

Savdo kompaniyalari. Savdo-sotiqning rivojlanishi savdo kompaniyalari yoki savdo jamiyatlari sonining oshishiga olib keldi. Savdogarlarning hayoti xavf-xatarga to'la, ular har kuni mol-mulkini va hatto hayotini ham xavfga qo'yishar edi. Xuddi ana shu xavf-xatar savdogarlarni birlashishga undardi.

Dastlab bunday kompaniya o'zaro hamma narsa – mehnat, xavf-xatar, pulni bo'lishadigan yaqin qarindoshlardan iborat bo'lgan. Keyinchalik kompaniyalar o'z tarkibiga mehnati va pulini qo'shishga rozi bo'lgan begonalarni ham qabul qila boshladilar. Kompaniya a'zolari uning faoliyati natijasi uchun o'z mol-mulklari bilan javob berardilar. Aksionerlik jamiyatlari ana shu tarzda tashkil qilinar edi.

Erkin bozor odatlarini buzib yuborgan monopoliyalarning paydo bo'lishi ham yangi davr belgisi edi. XVII asrdayoq xalqaro monopoliyalar vujudga keladi. Bu ish ancha murakkab hisoblanar, aql,

kuch, chaqqonlik va eng asosiysi katta pul talab qilardi. Gollandiyaliklar hammadan ko‘p monopoliyalarga ega edilar.

Dunyo savdosi. Dunyo savdo-sotig‘ining markazida Gollandiyadan tashqari Angliya ham turar, bu esa Buyuk geografik kashfiyotlarning natijalaridan biri edi.

Angliyada eng yirik bo‘lgan London portlarida ulkan yelkanli kemalar zich turardi. Dengizlar osha savdo qilish ingliz savdogarlarini savdo kompaniyalariga birlashishga majbur qildi. Bunday kompaniyalar soni katta tezlik bilan oshib bordi.

1600-yilda Ost-Indiya kompaniyasi tashkil qilingan bo‘lib, mamlakatga murch va qalampir olib kelish huquqi faqat shu kompaniyaga berilgan edi. 1607-yilda kompaniya o‘z a‘zolariga qo‘shgan mablag‘larining 500% miqdorida dividend to‘ladi. Mamlakatga paxtani faqat “Levantiy” kompaniyasi olib kelishi mumkin edi. Ular O‘rta dengizi mamlakatlari bilan savdo qilishdek imtiyozli huquqni ham qo‘lga olishgandi. Rossiya bilan mashhur “Moskoviya” kompaniyasi savdo qilardi. Bankirlar va dallollar, qassoblar va pivo pishiruvchilar, mashhur zodagonlardan to qirolgacha – barcha-barcha qaysidir kompaniyaning paychilari bo‘lishga urinardi. Qirollar kompaniyalarni tuzishga jon-jon deb rozi bo‘lar, chunki bergan patenti uchun xazinaga ulkan pullar kelib tushar va o‘zlari bepul paychi bo‘lib olishar edi. Bundan tashqari ko‘pgina kompaniyalar uzoq mamlakatlarda Angliya manfaatlarini himoya qilish majburiyatini ham olishardi. XVI asr oxiri, ayniqsa dastlabki Styuartlar davrida, ma’lum tovarlar bilan yoki belgilangan hududda savdo qilish huquqini asosan londonlik boylar sotib oladi. Londonlik savdogarlarning ba’zilari 100 mingdan 500 ming

funt sterlinggacha boylik to‘plaganligi to‘g‘risida ma’lumotlar saqlanib qolgan. Savdodan keladigan foydaning shu tariqa o‘ta tengsiz taqsimlanishi, sanoat va savdoni monopoliyalashtirish siyosati, ichki bozorning kam taraqqiy etganligi kapitalizm rivojlanishiga g‘ov bo‘lib, qirolning iqtisodiy siyosati bilan kapitalistik taraqqiyot ehtiyojlari o‘rtasida keskin qarama-qarshiliklar keltirib chiqardi.

XVII asr boshlariga kelib ingliz savdo kompaniyalari Erondan Shimoliy Amerikagacha, Shvetsiyadan Hindiston va Seylongacha bo‘lgan juda katta hududni o‘z ta’sirlariga olgan, Hindiston va Amerikaga tobora ko‘proq kirib borayotgan edi. 1640-yilga kelib ingliz savdosining hajmi XVII asr boshlaridagiga qaraganda ikki barobar ziyod edi.

Birjalar. XVII asrga kelib Yevropaning qariyb har bir savdo shahri o‘z birjasiga ega bo‘ldi. Zamondoshlarning fikricha birja – bu “bankirlar, savdogarlar, negotsiantlar, birja dallollari va bank agentlari, komissionerlar va boshqa shaxslar uchrashadigan joydir”. Dastavval birjalar ko‘cha va maydonlarda joylashib, maxsus binolarga ega bo‘lmagan, lekin XV asrdayoq shahar hokimliklari bu maqsad uchun maxsus binolar qura boshladilar.

Barcha birjalar odamlarning ulkan to‘dasi to‘planganligi bilan bir-biriga o‘xshab ketardi. Amsterdamda tush paytiga borib birjada 4500 gacha odam to‘planardi. London birjasi eng yiriklaridan biri edi.

Har bir negotsiant foydali kelishuvga erishish va osib qo‘yilgan e’lonlardan savdo kemalarining kelishi yoki suzib ketishi haqidagi xabarni bilish maqsadida to tushgacha birjada bo‘lishni o‘zining majburiyati deb bilar edi. Obro‘li savdogar birjaga kelmadimi – uning

ishlari yomon ahvoldaligi haqida mish-mishlar tarqala boshlardi.

Albatta, birja o‘yinlarida kimdir boyib ketib, boshqasi esa xonavayron bo‘lgan holatlar ham ko‘plab uchrab turardi. O‘sha davr kishilaridan biri yozadi: “Seld balig‘i oldindan, ma’lum bir sanaga, hali u ushlanmasdan oldin sotilar, don va boshqa tovarlar hali don pishib ulgurmasdan, tovarlar esa yetib kelmasdan oldin sotilardi”. Birjalar ko‘tara va xalqaro savdoda bosh rolni o‘ynar, pulning kursini o‘rnatishga ta’sir qilar, qimmatbaho qog‘ozlar muomalasini yo‘lga qo‘yardi.

Banklar. XVI–XVII asrlarda bank tizimida o‘zgarishlar kuzatiladi. Faqat xususiy emas, balki davlat banklari ham tuzildi. XVII asrda Amsterdam va Angliya davlat banklari faoliyat ko‘rsatardi.

XVIII asrda yuksak bank faolligi ayniqsa Amsterdam, London, Parij, Jenevada kuzatiladi.

Banklar savdogarlarga, sanoatchilarga, davlatlarga yirik kreditlar berardi. Bankirlar ishchan ehtiyotkorlikka rioya qilishlari lozim, chunki bank ishi katta tavakkalchilik bilan bog‘liq edi. 1789-yili Fransiyada ro‘y bergan inqilob tufayli hukumat almashdi va golland banklari zarbaga uchrab, ularning kreditlari yo‘qqa chiqdi, ko‘pchiligi xonavayron bo‘ldi.

Biroq savdo va sanoatning rivoji endi banklarning ishtirokisiz bo‘la olmas va ular kuch yig‘ar, o‘sar, boyir edilar. Mana bir misol, 1523-yilda Yakov Fugger (1459–1525) degan kishi “Muqaddas Rim imperiyasining” imperatori Karl V ga yozgan edi: “Ma’lum va ko‘rinib turibdiki, Siz janobi oliylari mening yordamimsiz Rim taxtiga ega bo‘lishingiz mumkin emas edi”. Haqiqatda ham Karl V o‘zini saylagan

knyazlarni sotib olish uchun 850 ming gulden sarflagan bo'lsa, shuning uchdan ikki qismini u Fuggerlardan qarz olgan. Gabsburglarning urushlari ham ana shu oilaning pullari evaziga olib borilgan.

XVI asrda Fuggerlar Yevropaning eng boy oilalaridan biri, faqat knyazlarga emas, imperatorlarga ham qarz beruvchi bankirlar sifatida ma'lum edilar. Oila moliyaviy qudratining asoschilari imperator Karl V ning zamondoshlari Raymund va Anton Fuggerlar edilar. Ularni Karl V graflik sharafiga sazovor qilgan. Fuggerlar ulkan yer maydonlariga ega bo'lib, tog'-kon ishlari hamda savdo bilan shug'ullanardilar. Ko'pgina knyazlar Fuggerlar oilasi bilan qarindosh bo'lishni havas qilishardi. Ularning boyligi qanchalar tez ko'payganiga o'zingiz baho berib ko'ring: 1511-yilda Fuggerlarning mulki 250 ming gulden baholangan bo'lsa, 1520-yilda 2 million, 1546-yilda 4,5 million guldendan ziyod bo'lgan.

Shunday qilib, Fuggerlar knyazlarga va hatto Gabsburglarga ham pul qarz beruvchilar bo'lib, ular Rim papasi uchun cherkov yig'imlarini tez-tez yig'ar va indulgensiya bilan savdo qilishardi, demak Papa bilan ham pul muomalasiga ega edilar.

Fuggerlar xayr-ehsonlari hamda olimlar va rassomlarga homiyligi bilan ham mashhur edilar. O'zlari diqqat bilan tanlab olgan san'at asarlari va kutubxonalar ham oilaning shon-shuhratini oshirar edi. Fuggerlar haqida: "bu e'tiqodli katoliklar, kasblari bo'yicha bankirlar, o'z qo'llarida urush va tinchlik taqdirini ushlab turadi", deb yozishgan zamondoshlari.

"Yangi tarix" davri jahon tarixidagi keskin burilish nuqtasi bo'lib, uning asosini Buyuk geografik kashfiyotlar tashkil etadi. Bu jarayon

Gʻarbiy Yevropada kapitalistik munosabatlarning rivojlanishi, manufaktura ishlab chiqarishining paydo boʻlishi, agrar inqilobning boshlanishi va moliya-savdo tizimining qayta shakllanishiga olib keldi. Shu bilan birga, Osiyo va Afrika mamlakatlari uchun bu davr mustamlakachilik tizimining kuchayishi va iqtisodiy turgʻunlik davri boʻldi. Yangi tarix davri insoniyatning anʻanaviy jamiyatdan zamonaviy sanoat jamiyatiga oʻtish davri boʻldi. Bu jarayon Gʻarbda iqtisodiy taraqqiyot, innovatsiyalar va globallasuvni keltirib chiqardi, lekin bir vaqtning oʻzida dunyo boʻylab tengsizlikni kuchaytirdi. Manufakturalardan boshlab agrar inqilobgacha boʻlgan oʻzgarishlar kapitalizmning asosini yaratdi va zamonaviy global iqtisodiy tizimning shakllanishiga asos soldi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. “Yangi tarix” davrining boshlanishi sifatida nima qabul qilinadi va bu davrning asosiy xususiyatlari qanday edi?
2. XVI-XVIII asrlarda Yevropada manufaktura ishlab chiqarishining paydo boʻlishi va rivojlanishi qanday sodir boʻldi?
3. Yangi davrda Yevropa va Amerikada agrar inqilob qanday boshlanib rivojlandi?
4. XVI-XVIII asrlarda Yevropada savdo, moliya va korporativ tashkilotlarning qayta shakllanishi qanday sodir boʻldi? Savdo kompaniyalari, birjalar va banklar qanday rivojlandi va ularning iqtisodiyotdagi roli qanday edi?
5. Yangi davrda Yevropa jamiyatining ijtimoiy tuzilishida qanday oʻzgarishlar yuz berdi?

2-MAVZU. YANGI DAVRDA YEVRONA VA AMERIKA MAMLAKATLARINING IJTIMOY RIVOJLANISHI: ASOSIY YO‘NALISHLAR VA TENDENSIYALAR.

Reja:

1. Yangi davrda yangicha hayot tarzining vujudga kelishi va aholining tarkibidagi o‘zgarishlar.
2. Yangi davrda dehqonlar va fermerlarni shaxsiy erkinlik uchun kurashi.
3. Kundalik hayotdagi tub o‘zgarishlar.
4. Ichki migratsion jarayonlar va demografik o‘zgarishlar.

Darsning maqsadi: XVI-XIX asrlarda Yevropa va Amerika jamiyatlarida sodir bo‘lgan chuqur ijtimoiy o‘zgarishlarni – yangi hayot tarzining shakllanishi, aholi tarkibidagi o‘zgarishlar, dehqonlar va fermerlarning shaxsiy erkinlik uchun kurashi, kundalik hayotdagi transformatsiyalar, ichki migratsiya va demografik jarayonlarni tushunishga yordam berish. Dars davomida talabalar feodal tuzilmalarning parchalanib, kapitalistik munosabatlar va yangi ijtimoiy tabaqalarning (burjuaziya, yangi zodagonlar, fermerlar, yollanma ishchilar) paydo bo‘lishi jarayonini o‘rganadilar, shuningdek ushbu o‘zgarishlarning sanoat inqilobiga tayyorgarlik sifatidagi ahamiyatini baholaydilar.

Yangi davrda Yevropa jamiyatining ijtimoiy tuzilishi va xo‘jalik hayotida tub o‘zgarishlar davri bo‘ldi. Bu davrda feodal munosabatlarning asta-sekin kapitalistik elementlar bilan almashtirilishi, qishloq xo‘jaligida yangi usullar (masalan, Angliyadagi enclosure movement - yerlarni yaylovlarga aylantirish va ijarachilarni haydab

chiqarish) va savdo-manufaktura ishlab chiqarishining rivojlanishi kuzatildi. Natijada, yangi zodagonlar (new gentry) va fermerlar kabi yangi ijtimoiy guruhlar shakllandi, ular yollanma mehnat va bozor iqtisodiyotiga asoslangan xo'jalik yuritdilar. Burjuaziya va moliyaviy elita kuchayib, zodagonlik ichida tadbirkorlik tendentsiyalari paydo bo'ldi, shu bilan birga dehqonlar va quyi tabaqalar orasida qashshoqlik va ijtimoiy tanglik ortdi.

Demografik jihatdan, XVI asrda aholi soni asta-sekin o'sdi (taxminan 1500-yilda 78 million atrofida), XVII asrda urushlar, epidemiyalar va ocharchilik sababli inqiroz kuzatildi, XVIII asrda esa o'lim darajasining pasayishi va tug'ilishning yuqori bo'lishi natijasida aholi tez o'sdi (1800-yilga kelib 180-200 millionga yetdi). Bu jarayon demografik o'tishning (demographic transition) dastlabki bosqichini aks ettirib, sanoat inqilobiga zamin yaratdi. Kundalik hayotda epidemiyalar, ochlik va urushlar qo'rquvi hukm surdi, gigiena va tibbiyotning qoloqligi esa o'lim darajasini yuqori tutdi.

Yangi davrda yangicha hayot tarzining vujudga kelishi va aholining tarkibidagi o'zgarishlar: Ushbu davrning asosiy xususiyati - an'anaviy feodal tuzilmalar va yangi kapitalistik munosabatlarning hamjihatligi bo'lib, bu ijtimoiy stratifikatsiyani kuchaytirdi va burjua jamiyatining shakllanishiga olib keldi. Ushbu davrda markaziy shaharlarning roli kuchayib, ularda yashovchi aholining ijtimoiy tarkibida bir qator o'zgarishlar sodir bo'ldi.

Yangi zodagonlar. Qoloq shimol va g'arb XVII asrda ham feodal eskiliklar yurti bo'lib qolaverdi. Biroq bu patriarxal hayot oxirlab qolgan, qishloqlarda ulkan o'zgarishlar ro'y berayotgandi. Angliyada

XV asrdan boshlab g'ov tutish siyosati qo'llanar, tobora ko'proq pomeschiklar yangicha xo'jalik yurita boshladi: haydaladigan yerlarni yaylovlarga aylantirar, buning uchun ijarachilarni egallab turgan yerlaridan haydab yuborishar, ishlash uchun esa batraklardan va yollanma qishloq xo'jaligi ishchilaridan foydalanishardi. Jun sotish boyish imkoniyatini berardi. Chet ellik sayohatchilar XVII asr boshlarida Angliya hududining uchdan bir qismi yaylovga aylantirilganligini, ming, balki o'n ming boshdan iborat qo'ylar cheksiz qator bilan Londondan shimol tomonga cho'zilib ketgan katta yo'lning ikki tarafida o'tlab yurishini aytib o'tgan.

Ana shunday qo'rg'onlarning egalarini yangi zodagonlar deb atay boshladilar. Yollanma mehnatni qo'llab, ular qishloq tadbirkorlariga aylandilar. Bu ularning yashash tarzini ham o'zgartirdi. Ular burjuaziya bilan yaqin munosabat o'rnatdilar: o'z qo'rg'onlarida sanoat korxonalari tashkil qildilar, savdogarlar bilan birga savdo bilan shug'ullandilar, boy burjuaziya oilalari bilan qarindoshlik aloqalariga kirishdilar.

Fermerlar. Yangi xo'jalik tarzi mulkdor dehqonlarni ham o'ziga bo'ysundirdi. Yirik xo'jayinlar – zamondoshlarning guvohligiga ko'ra, “par to'shakda uxlash” va “kumush idish-tovoqda ovqatlanish” imkoniyatiga ega bo'lganlar kambag'al qo'shnilarini qarzga ko'mib tashlar va xonavayron qilar, ularning jamoa dalalaridagi yerlarini sotib olar, ishlash uchun batraklarni yollar edilar. Ularning dalalarida mukammallashtirilgan mehnat qurollari – ikki g'ildirakli omochlar, urug' ekish moslamalari, tuproq maydalagichlardan foydalanilardi. Bunday dehqonlarni fermerlar deyishadi. Yangi zodagonlar va fermerlar – XVII asr boshlarida ingliz qishloqlarida faol rivojlantirilgan yangi,

kapitalistik munosabatlarga asoslangan turmush tarzining mahsuli edi. Ayni paytda, otalarining yerlaridan quvilgan minglab dehqonlar yerni ijaraga olish yoki hech bo‘lmaganda biror tasodifiy ish topish ilinjida qishloqma-qishloq izg‘ib yurishardi.

Burjuaziya. Savdoning o‘sishi shahar aholisi o‘rtasida burjuaziya sonining ko‘payishiga olib keldi. “Burjua” so‘zining o‘zi Fransiyada XII asrdayoq paydo bo‘lgandi va shaharning “hurmatli” fuqarolarini anglatardi. Sudyalar, advokatlar, notariuslar, vrachlar, aptekachilarga ana shunday murojaat qilishardi. Jamiyat “hurmatli odam” boylikka ega bo‘lishini, shahar tashqarisida yeri bo‘lishini va o‘z uyida yashab, o‘zini munosib tutishini talab qilardi.

XVII asr o‘rtalarida burjuaziyaning yuqori qismini savdogar-negotsiantlar va bankirlar tashkil qilardi.

Moliyachilar. Moliyachi-bankirlar burjuaziyaning alohida guruhi sanalardi. Ular o‘z banklari va kompaniyalaridagi ishlaridan tashqari davlat moliyasi bilan ham shug‘ullanar, qirollik xizmatini ham o‘tardilar. Ulardan ko‘pchiligi bu mashg‘ulotlarni sarmoyachilik faoliyati bilan birga olib borardi.

Fransuz qirolu Lyudovik XV davridagi Kastanyelarning qudratli moliyaviy oilasini misol qilib olish mumkin. Ularning boyishi Ispan taxti uchun bo‘lgan urush bilan birga boshlandi. O‘sha davr tarixchisi: “Ularning birlari Karkassonda tali (davlat solig‘i) yig‘uvchi edi, boshqalari Ost-Indiya kompaniyasi boshqaruvchisi, o‘g‘illari va jiyanlari esa vazirlar bo‘lishdan oldin Tuluza parlamenti majlisida o‘tirar edilar. Karkassonda Kastanye manufakturalari ishlar, Parijda esa Kastanye banki bor edi... Amsterdambda Kastanye banki ishlardi”, – deb yozadi.

Ular qurol sotib oluvchilarni pul bilan ta'minlar va mustamlakachilik yurishlarini moliyalashtirar edilar. Qirolning asosiy kreditorlaridan biri "Negr burni" kompaniyasini barpo qilishda, Gvineya kompaniyasida, ispan Amerikasiga negrlarni olib kirish haqidagi shartnomani tuzishda, qisqasini aytganda, Fransiyaning barcha yirik xalqaro savdosida ishtirok etgan Antuan de Kroz edi. 1712-yili u Luiziana bilan savdo monopoliyasini ham egallab oldi.

Fransiyada davlatning markazlashgan moliya tizimi bo'lmay, xazina tushumi o'rtada turuvchilarga bog'liq edi. Shunday o'rtada turuvchilardan biri qaysidir bir soliqli yig'ish huquqini sotib oluvchilar edi. Ular ma'lum bir miqdordagi pulni xazinaga to'lar, keyin esa barcha yig'ilgan pullarga xo'jayinlik qilar edilar. 1730-yildan keyin Fransiyada qirqta yig'implarni bosh sotib oluvchilar bo'lib, amalda mamlakatning moliyasi ularning qo'lida edi. Kimlar yig'implar yig'ish huquqini sotib olishi mumkin? Faqat juda boy odam, buning ustiga agar hokimiyatda ham aloqalari bo'lsa. Qirollikda yig'im yig'ish huquqini sotib oluvchilar 1789-yilgi Buyuk fransuz inqilobiga qadar ham mavjud edi.

Yangi davrda dehqonlar va fermerlarni shaxsiy erkinlik uchun kurashi: O'rta asrlardagidek XVI-XVII asrlarda ham Yevropa aholisi juda sekin ko'payadi. Dehqonlar butun aholining 88 foizini tashkil qilardi. Shaharlarning deyarli butunlay o'smayotganligining sabablaridan biri qishloq xo'jaligini yuritishning qoloq usullari edi. Agrar tarix kontekstida "dehqonlar" ko'pincha feodal cheklovlar ostida yashovchi, ekin ekish yoki mayda fermerlik bilan shug'ullanuvchi qishloq mehnatkashlarini, "fermerlar" esa, ayniqsa mustamlakachi va mustamlakachilikdan keyingi sharoitlarda, mustaqilroq ishlovchilarni

anglatadi. Shaxsiy erkinlik qullikdan ozod bo‘lish, yerga egalik qilish huquqi, ko‘chish erkinligi va iqtisodiy muxtoriyatni o‘z ichiga oladi. Taxminan 1500-yillardan boshlangan zamonaviy davr demografik o‘zgarishlar, inqiloblar va davlat siyosati tufayli o‘rta asr feodalizmidan kapitalistik qishloq xo‘jaligiga o‘tishni belgilab berdi. Bu davrda Yevropa dehqonlari mustahkam seigneurial tizimlarga qarshi kurash olib bordi, amerikalik fermerlar esa, Aydinlash davri g‘oyalari ta’sirida, Yer egaligi orqali erkinlik g‘oyasini ifodaladi. Asosiy savol – bu guruhlar erkinlikka qanday erishdilar va qanday qiyosiy tushunchalar paydo bo‘ldi. Ushbu tahlil shuni ko‘rsatadiki, Yevropa dehqonlari uzoq davom etgan kurashlar va islohotlar orqali, amerikalik fermerlar esa ekspansionistik siyosat va kollektiv tashviqot orqali erkinlikka erishdilar, ammo ikkalasi ham irq, iqtisod va industrializatsiyaga oid doimiy to‘siqlarga duch keldi.

Yevropa dehqonlarining shaxsiy erkinlikka erishish yo‘li feodalizmning tanazzuliga, XIV asrdagi O‘lim kasalligi aholi sonini kamaytirib, mehnat harakchanligini oshirgani tufayli yanada kuchaygan edi. Biroq, XVI asrda boshlangan “ikkinchi qullik” davrida Sharqiy Yevropada dehqonlar eksport bozorlari uchun mahsulot ishlab chiqaradigan yerga bog‘lab qo‘yildi. G‘arbiy Yevropada esa feodal yuklamalar saqlanib qoldi, ammo vaqt o‘tishi bilan zaiflashdi.

Asosiy bosqichlarga quyidagilar kiradi: Nemis Dehqonlar Urushi (1524-1525) – Fransuz inqilobidan oldingi Yevropadagi eng yirik qo‘zg‘alon bo‘lib, unda 300 mingdan ortiq dehqonlar Reformatsiya g‘oyalaridan ilhomlanib, qullikdan ozod bo‘lishni talab qildi. Garchi bostirilgan bo‘lsa-da, bu “erkinlik” (freyheydt) uchun intilishlarni,

shuningdek, qullikni bekor qilish va kommunal resurslarga kirishni talab qilgan “O‘n ikki modda”da ifodalangan g‘oyalarni namoyon etdi. Bu “erkinlik orzusi” keyingi qo‘zg‘alonlarda ham davom etdi.

Fransuz inqilobi (1789-1799) burilish nuqtasi bo‘ldi. 1789-yilda Milliy Assambleya tegirmon va pechka monopollari (banalités) va majburiy mehnat (corvees) kabi feodal imtiyozlarni, lordlarga kompensatsiya to‘lamasdan, dehqonlarga yer egalik huquqini berib, bekor qildi. Ushbu model Markaziy Yevropaga ta’sir ko‘rsatdi; masalan, Avstriyalik Iosif II 1780-yillarda qullikni bekor qildi, garchi amalga oshirish har xil bo‘lsa-da. Sharqiy Yevropada ozod bo‘lish kechikdi: Prussiya qullarni 1807-1811-yillarda ozod qildi, ammo to‘liq huquqlar keyinroq berildi. Rossiyaning 1861-yilgi Emanzipatsiya Islohoti 23 million qulni ozod qilib, shaxsiy erkinlik va yer ajratmalarini berdi, ammo qaytarib to‘lovlar bilan. Polsha va Vengriya esa 1840-1860-yillarda amalga oshirildi.

Bu islohotlar ko‘pincha yerlordlar orqali muzokaralar yoki Napoleon urushlari yoki 1848-yilgi inqiloblar kabi inqirozlar davrida amalga oshirildi. XIX asr oxiriga kelib, aksariyat Yevropa dehqonlari ijara fermerligiga yoki ish haqi evaziga mehnatga o‘tdi, garchi feodalizmning qoldiqlari chekka hududlarda saqlanib qoldi. Bu ozod bo‘lish qishloqdan shaharga migratsiyani va kapitalistik qishloq xo‘jaligini osonlashtirdi, ammo iqtisodiy tafovutlar saqlanib qoldi va sotsialistik harakatlarni kuchaytirdi.

Yevropadan farqli o‘laroq, amerikalik fermerlar shaxsiy erkinlikka ancha erta erishdilar, bu mustamlakachi kengayish va respublika g‘oyalari bilan shakllandi. Tomas Jefferson mustaqil fermerlarni

demokratiyaning tayanchi deb idealashtirdi va yer egaligi o‘zboshimchalikdan mustaqillikni ta’minlaydi, deb ta’kidladi. Inqilobdan keyin amerikaliklarning 90% fermer bo‘lib, ularning ko‘pchiligi Yevropa qullaridan farqli ravishda erkin yer egalari edilar.

1862-yilgi “uy-joy qonuni” (Homestead Act) hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, besh-yil davomida yerni ishlovchi ko‘chmanchilarga davlat yerlaridan 160 akr berdi, bu o‘z-o‘zini ta’minlash va g‘arbga ko‘chishni rag‘batlantirdi. Bu Jeffersonning teng yer taqsimoti haqidagi g‘oyasini amalga oshirib, immigrantlarni jalb qildi va agrar erkinlikni mustahkamladi. Biroq, bu mahalliy aholilarni siqib chiqardi va oq tanli ko‘chmanchilarga imtiyoz berdi.

Afrika-amerikalik fermerlar uchun erkinlik Fuqarolar urushidan keyin keldi. 1863-yilgi Emanzipatsiya deklaratsiyasi va 1865-yilgi XIII tuzatish qullarni ozod qilib, “Freedmen’s Bureau” kabi dasturlar orqali yer sotib olish imkoniyatini yaratdi. 1910-yilga kelib, qora tanli fermerlar, ko‘pincha Fanni Lou Hamerning “Freedom Farms Cooperative” (1967) kabi kooperativlar orqali, fuqarolik huquqlari kurashi davomida o‘z-o‘zini ta’minlashni ta’kidlab, 16 million akr yerga ega bo‘ldilar. Biroq, kamsitish, yarimchilik fermerligi va yer yo‘qotish XX asrda qora tanli fermerlar sonining kamayishiga olib keldi.

Iqtisodiy muammolar kollektiv harakatlarni keltirib chiqardi. “The Grange” (1867) va “Farmers’ Alliance” (1870-yillar – 1880-yillar) monopoliya va qarzlarga qarshi kurashish uchun kooperativlar, temir yo‘llarni tartibga solish va pul islohotlarini himoya qildi. Bu “Xalq partiya”siga (1892) aylanishiga olib keldi va Progressiv islohotlarga ta’sir ko‘rsatdi. XX asrda qayta tiklangan zamonaviy uy-joy qurish

barqaror mustaqillik izlashning davom etayotganligini aks ettiradi.

Yevropa va Amerikaning agrar erkinlikka erishish yo‘llari tarixiy kontekstlar tufayli farq qildi. Yevropadagi jarayon inqilobiy va davlat tomonidan amalga oshirilib, asrlar davomida feodal bog‘lanishlarni bartaraf etdi, ammo ko‘pincha to‘liq emas edi va proletarlashtirishga olib keldi. Amerikadagi jarayon individual mulkchilik va harakatchanlikni ta’kidlab, keng yer resurslari bilan imkoniyat yaratdi, ammo chetlatilgan guruhlarni istisno qildi. Ikkala mintaqada ham fermerlar erkinlik ramzi sifatida ko‘rildi: Yevropada - aristokratiyaga qarshi, Amerikada - demokratik asos sifatida.

Oxir-oqibat, bu erishgan muvaffaqiyatlar zamonaviy demokratiyalar uchun asos yaratdi, garchi korporativ qishloq xo‘jaligi kabi zamonaviy muammolar mustaqillikni tahdid qilsa-da. Kelajakdagi tadqiqotlar ijtimoiy tenglikdagi agrar islohotlarning rolini ta’kidlab, global o‘xshashliklarni o‘rganishi kerak.

Kundalik hayotdagi tub o‘zgarishlar: O‘rta asrlar va yangi davr boshlaridagi voqealardan ma’lumki, dehqonlar senyorlarga qarshi ko‘p marotaba qo‘zg‘olon ko‘tarishgan, haqiqiy urushlar olib borishgan. Biroq bu unchalar ham tez-tez bo‘lib turgan emas. Odatda ular qiyinchilik bilan bo‘lsa ham bir-biri bilan kelishishgan. Hatto o‘zlarining shaxsiy erksizliklari va ko‘plab majburiyatlarini ham dehqonlar zaruriy deb qabul qilganlar. Feodallar ham, hatto yomon tinchlik ham yaxshi janjaldan ma’qulroq ekanligini tushunganlar. Dehqonlarning haqiqiy dushmanlari esa vabo, ochlik va urushlar edi.

“Ey, Xudo! Bizlarni vabo, ochlik va urushdan o‘zing asragin!”, – XVII asrda dehqonlarning iltijolari ana shunday boshlanar edi.

Ham tashqi, ham o‘zaro doimiy urushlar XVI–XVII asrlarda Yevropa aholisining keng ommasida ishonchsizlik va qo‘rquv tuyg‘ularini uyg‘otardi. Urushlar vayronalik, talon-toroj, zo‘ravonlik olib kelar va o‘lim dahshatini solardi. U davrlarda urush o‘zini o‘zi boqardi va askarlar himoyasiz shaharliklar va eng avvalo qurol taqib yurish huquqidan mahrum qilingan bechora dehqonlar hisobidan kun ko‘rar edilar.

Uqubatga to‘la bo‘lgan bunday hayot shaxsning shakllanishiga ham ta’sir qilardi. Bunday holatda o‘lim odatiy hodisaga aylanar, uni har doim kutib yashash kerak edi.

Son-sanoqsiz urushlar bo‘lganiga qaramasdan erkaklar uzoqroq yashardilar. Ayollar umri ayniqsa qisqa edi. Ko‘pincha ular endi kuchga to‘lgan paytlarida – yigirma bilan qirq yoshlar oralig‘ida vafot etishardi. Daladagi va uydagi og‘ir, uqubatli mehnat, tug‘ish paytida tibbiy yordamning yo‘qligi, doimiy tashvishlar o‘z kuchini ko‘rsatardi. XVI asrda Yevropa mamlakatlarining uchdan ikki qismini erkaklar, faqat uchdan bir qisminigina ayollar tashkil qilardi.

Shaxsiy gigiyenaning past darajasi va tibbiy yordamning qariyb yo‘qligi kasalliklarning kuchayishiga imkon yaratardi. XVIII asrda yashagan bir kishi: “qichima va boshqa barcha teri kasalliklari yetarli toza yurmaslik oqibatida kelib chiqardi, o‘tgan zamonlarda esa faqat ichki kiyimning yo‘qligi tufayligina shunchalar ko‘p tarqalib ketgan edi”, – deya yozib qoldirgan.

Ichki kiyim yevropaliklar turmushiga XVIII asrda kirib keldi. Agar XIV-XV asrlardagi o‘rta asr shaharlarida hammomlar juda ko‘p bo‘lib, aholi jon-jon deb ularga borgan bo‘lsa, XVI-XVIII asrlarda esa

hammomlar qariyb yo‘q bo‘lib ketdi yoki “davolanadigan joy” sifatidagina saqlanib qoldi. Nima uchun? Epidemiyalar kuchayishi bilan ular kasallik tarqaladigan joyga aylanib qoldi, odamlar hammomga borishdan qo‘rqishardi. 1800-yili Londonda birorta ham hammom yo‘q edi. Vanna xonalari hatto boy xonadonlarda ham kamdan-kam bo‘lardi.

Kanalizatsiyaning yo‘qligi ham epidemiya tarqalishining sabablaridan biri edi. Bu yirik shaharlar uchun ayniqsa katta muammo bo‘lgan. Parijni toza saqlash masalasi bilan hatto Fransiya Fanlar akademiyasi shug‘ullangan. U davrlarda yevropaliklarning ovqat-yilning fasliga va iqlim sharoitiga, eng muhimi oilaning iqtisodiy ahvoliga bog‘liq edi.

XVI-XVIII asrlarda asosan o‘simlik mahsulotlarini iste‘mol qilishardi, aslida ular ham yetishmas edi. Ko‘payib borayotgan aholini ta‘minlash asosan ekiladigan maydonlarni kengaytirish hisobiga yuz beradi. XVI asrdan XVIII asrgacha qariyb uch barobar ko‘paygan Yevropa aholisini boqish uchun yer maydonlarining ham shuncha kengayishi talab qilinar edi. Bug‘doy, guruch, makkajo‘xori (Amerika kashf qilingandan so‘ng) tanqis edi. Oq non to XVIII asrgacha noyob, boylik belgisi bo‘lgan va to shu davrgacha yevropaliklar qora non va atala bilan kun kechirishgan. XVIII asr boshlarida ham yevropaliklar qishloqlarda arpa, so‘li, javdar yeyishar edi1.

Faqat 1750-1850-yillar oralig‘idagina oq non “inqilobi” ro‘y berdi, bu paytga kelib bug‘doy boshqa don ekinlarini (eng avvalo Angliyada) siqib chiqardi.

Ichki migratsion jarayonlar va demografik o‘zgarishlar: Jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlarining asosiy tarkibiy qismi odamlar

hisoblanadi. Shuning uchun ishlab chiqaruvchi kuchlar rivoji tarixida demografik jarayonlar alohida o‘rin tutadi. Har qanday jamiyat aholi ko‘payishining o‘ziga xos qonuniyatlariga ega. Shakllangan ijtimoiy munosabatlar jamiyatda aholi o‘shishining ma’lum darajasini ta’minlaydi. Shundan kelib chiqib, Yangi davr boshlarida Yevropa mamlakatlarida ko‘p bolali oilalar urf bo‘lgan. Ammo shunga yarasha bolalar o‘rtasida o‘lim, ayniqsa shaharlarda, yuqori edi. Shaharlar aholisi asosan qishloqdan yoki kam taraqqiy etgan kichik shaharchalardan ko‘chib kelganlar hisobiga ko‘payardi. 40-50 yosh “keksalik” hisoblanardi. Shaharlarda ayollar soni erkaklarga nisbatan 20-30 foizga ko‘p edi.

XVI-XVII asrlar Yevropa xalqlari tarixida o‘tish davri, yangi kapitalistik munosabatlarning shakllanish davri bo‘ldi. Bu davrda mayda ishlab chiqaruvchilarning ommaviy ekspropriatsiya qilinishi, ishsiz daydilarning ko‘payishi, umumiy nobarqarorlik tug‘ilishning kamayishiga, nikoh yoshining oshishiga sabab bo‘ldi. O‘ttiz-yillik urush faol jang hududlarida shahar aholisining 33% ga, qishloq aholisining esa 40% ga kamayishiga olib keldi. Niderlandiyadagi inqilob va ozodlik uchun urush jarayonida ko‘plab aholi halok bo‘ldi. Umumiy holat ancha murakkab va ziddiyatli edi. Aholining kuchayib borayotgan migratsiya jarayonlari turli yo‘nalishda yuz berayotgan bo‘lsa-da, asosan kam taraqqiy etgan mamlakatlardan tez rivojlanayotgan mamlakatlarga, shaharlarga, poytaxtlarga ko‘plab ko‘chayotganligi ko‘zga tashlanadi. 1584-1621-yillari Janubiy Niderlandiyadan 150 ming immigrant, jumladan, savdogarlar va manufakturachilarning ko‘chib kelishi Birlashgan Provinsiyalar respublikasini jadal iqtisodiy rivojlanishga olib keldi. Aholining zichligi Yevropaning rivojlangan mamlakatlarida 1 kv.

km.ga 30-35 kishini tashkil qildi. 1514-yili Gollandiya aholisining 15% i shaharlarda yashardi. Yevropa aholisi 1450-yili 55 mlnga yaqin kishini, 1650-yili esa 100 mln kishini tashkil qilardi. Aholining-yillik o‘sishi 6,2% ga teng edi.

Demografik jarayonlar. XVI–XIX asrlar Yevropa va Amerika qit’alarida demografik jarayonlarning tubdan o‘zgarishi davri bo‘ldi. Bu davr “demografik inqilob” yoki “demografik o‘tish” (demographic transition) deb ataluvchi jarayonning boshlanishi bilan ajralib turadi. Demografik inqilob deganda, o‘lim darajasi pasayishi natijasida aholining tez o‘sishi, keyinchalik esa tug‘ilish darajasining pasayishi tushuniladi. Bu jarayon Yevropada XVIII asr oxiri – XIX asrda boshlanib, sanoat inqilobi, qishloq xo‘jaligi yutuqlari va tibbiyot rivoji bilan bog‘liq bo‘ldi. Amerika qit’asida esa kolonial davr va immigratsiya bu jarayonni o‘ziga xos qildi. Ushbu maqolada ushbu davrdagi demografik o‘zgarishlarning asosiy sabablari, dinamikasi va oqibatlari akademik nuqtai nazardan ko‘rib chiqiladi.

Yevropadagi demografik jarayonlar (XVI-XIX asrlar). XVI asrda Yevropa aholisi Qora o‘lim (1347-1351) epidemiyasidan keyin tiklanish bosqichida edi. Taxminan 1500-yilda Yevropa aholisi (Rossiya va Usmonli imperiyasini hisobga olmaganda) 61-78 million atrofida bo‘lgan. XVI asrda aholi asta-sekin o‘sdi: 1500-yildan 1600-yilgacha 61,6 milliondan 78 millionga yetdi. Bu o‘sish qishloq xo‘jaligida yangi ekinlar (Amerikadan keltirilgan kartoshka, makkajo‘xori) joriy etilishi, savdo rivoji va epidemiyalarning kamayishi bilan bog‘liq edi.

Qishloq va shaharlar aholisi ishonchsizligi va qo‘rquvining yana bir sababi ochlik va uning dahshati edi. Ochlik Yevropada tez-tez

takrorlanib turardi (bu past hosildorlikning oqibati edi). Masalan, Germaniyada 1660-1807-yillar oralig'ida o'rtacha har to'rt-yildan bittasida ocharchilik ro'y bergan.

Va nihoyat epidemiyalar, eng avvalo, vabo va o'lat qo'rquv keltirardi. O'rta asrlarning qirg'in keltiruvchisi bo'lgan vabo yangi davr boshlarida ham odamlarni tinch qo'ymadi. Masalan, Parijda 1612, 1619, 1631, 1638, 1662 va 1688-yillarda avjiga chiqdi. Faqat XVII asrda olti marta epidemiya tarqalgan. XVIII asrda biroz yengillik bo'ldi, lekin baribir 1720-yili Tulon va Marselda vaboning dahshatli epidemiyasi bo'ldi. Tarixchilarning yozishiga qaraganda, epidemiya natijasida Marsel aholisining yarmi qirilib ketgan, ko'chalar jasadga to'la bo'lgan, ularni yig'ib olishga odam bo'lmagan. U davrda hali o'lat va terlatma (tif) kabi kasalliklarni ham davolay olmaganlar. XVIII asrda har 100 kishidan 95 tasi o'lat bilan kasallangan, har yettinchi bemor esa vafot etgan. Terlama XVII va XVIII asrlarda ayniqsa ko'p bo'lgan. Shunday epidemiyalardan birida bu kasallik yuzlab bechora parijliklarni qabrga olib ketdi. Go'rkovlar o'lganlarning jasadini ko'mib ulgurishmasdi.

XVIII asrda Yevropada keng tarqalgan yana bir kasallik chechak bo'ldi. Undan ayniqsa yosh bolalar katta jabr ko'rardi. Bu kasallik ham millionlab odamlarning umriga zomin bo'l. Qo'rquv va ertangi kunga ishonchsizlik ruhi bu kulfatlarning nihoyasi ko'rinmaganidan kelib chiqardi. Aholi epidemiyadan o'zini o'nglab olishga ulgurmasdan qahraton qish boshlanadi, so'ng hosil yaxshi bo'lmaydi va shunday ofatlarning oxiri yo'qday tuyulardi. Faqat XIX asrga kelib (1798-yili Jenner tomonidan emlash usuli kashf qilingandan so'ng) yevropaliklar bu dahshatli jarayondan chiqa oldilar.

Bunday sharoitda Yevropa aholisi sekin ko‘paydi, ba‘zan esa butunlay ko‘paymadi ham. Ayniqsa yangi tug‘ilgan chaqaloqlar orasida o‘lim ko‘p edi. Kamdan-kam bolalar ulg‘ayishga ulgurardi. Masalan, XVIII asrning II yarmida Fransiyada tug‘ilgan har 1000 nafar boladan 273 nafari 1 yoshga yetib borgan. Bu ko‘rsatgich Angliyada – 165, Shvetsiyada – 200, Daniyada – 191 nafarni tashkil qilgan¹. Qirq yoshdagilar keksa, qariya sanalgan, kamdan-kam odamlar 70 yoshgacha yashardilar. O‘rtacha umr 30-34 yosh hisoblanardi.

XVII asrda esa demografik inqiroz kuzatildi: O‘ttiz-yillik urush (1618-1648), vabo epidemiyalari va ocharchilik sababli aholi o‘sishi to‘xtadi yoki pasaydi. Masalan, Germaniya va Ispaniyada aholi sezilarli kamaydi. Umumiy holda, 1600-1650-yillarda aholi 78 milliondan 74,6 millionga tushdi.

XVIII asrda tiklanish boshlandi. Aholi 1700-yilda taxminan 120-130 milliondan 1800-yilga kelib 180-200 millionga yetdi – ya‘ni ikki baravar oshdi. Bu davr demografik inqilobning birinchi bosqichi (stage 1-2) hisoblanadi: o‘lim darajasi pasaydi (epidemiyalar kamayishi, karantin choralar, ovqatlanish yaxshilanishi sababli), tug‘ilish darajasi esa yuqori qoldi. Natijada aholi tez o‘ydi. Fransiya bu jarayonda istisno bo‘ldi: XVIII asrda tug‘ilish darajasi allaqachon pasaygan edi, bu esa Maltus nazariyasiga qarshi misol edi.

Tomas Robert Maltusning 1798-yilda nashr etilgan “Aholi printsipli haqida insho” asari bu davr demografik muammolarini aks ettirdi. Maltus aholining geometrik progressiyada (1, 2, 4, 8...), ovqat resurslari esa arifmetik progressiyada (1, 2, 3, 4...) o‘lishini ta’kidlab, ocharchilik va urushlarni “musbat tekshiruvlar” deb atadi. Uning nazariyasi Yevropa

aholisi o‘shini bashorat qilgan bo‘lsa-da, sanoat inqilobi bu bashoratni rad etdi.

Faqat XVIII asrga kelib aholi sonining kamayishi to‘xtadi va asta-sekin uning ko‘payish jarayoni boshlandi. Yevropa aholisi 1500-yildagi 84 million kishidan 1800-yilga kelib 195 million kishigacha o‘ydi. Aholining-yillik o‘shisi 6,2% ni tashkil qildi. (Yer yuzi aholisi era boshida 150-200 mln kishi, 1700-yili – 600 mln, 1800-yili esa – 950 mln kishini tashkil qilgan).

XIX asr Yevropada demografik inqilobning asosiy davri bo‘ldi. Aholi 1800-yildagi 180-200 milliondan 1900-yilga kelib 400 millionga yetdi – yana ikki baravar oshdi. Bu “aholi portlashi” (population explosion) sanoat inqilobi, urbanizatsiya va tibbiyot yutuqlari (vaksinatsiya, gigiena) bilan bog‘liq edi. O‘lim darajasi, ayniqsa bolalar o‘limi keskin pasaydi: XVIII asr oxirida chaqaloq o‘limi 150-200 promille bo‘lsa, XIX asr oxirida 50 ga tushdi.

Tug‘ilish darajasi esa XIX asr oxirigacha yuqori qoldi, keyin pasaya boshladi (fertillik o‘tishi). Angliya, Fransiya va Skandinaviya mamlakatlari birinchi bo‘lib tug‘ilishni cheklashni boshladi. Bu jarayon Yevropani Malthus tuzog‘idan (Malthusian trap) chiqardi: aholi o‘shisi bilan birga hayot darajasi ham yaxshilandi.

Sharqiy Yevropada bu jarayon kechroq boshlandi, ammo umumiy tendentsiya bir xil edi. Emigratsiya ham muhim rol o‘ynadi: XIX asrda 50 millionga yaqin yevropalik Amerikaga ko‘chdi, bu Yevropa aholisi o‘shini “yumshatdi”.

Amerikadagi demografik o‘zgarishlar. Amerika qit‘asida XVI–XIX asrlar demografik jarayonlari kolonializm va immigratsiya bilan

bog‘liq edi. Kolumbdan oldin Shimoliy va Janubiy Amerikada mahalliy aholi (indiylar) 50-100 million atrofida bo‘lgan deb taxmin qilinadi. Yevropa kolonizatorlari kelishi bilan kasalliklar (chechak, gripp) sababli mahalliy aholi keskin kamaydi: XVI-XVII asrlarda 90% ga yaqin yo‘qoldi.

Shimoliy Amerikada (hozirgi AQSh va Kanada) ingliz, fransuz va golland koloniyalari aholisi immigratsiya va yuqori tug‘ilish sababli tez o‘ydi. 1700-yilda 13 ingliz koloniyasida aholi 300-400 ming bo‘lsa, 1775-yilga kelib 2,4 millionga yetdi. Bu yuqori fertillik (oilalarda 7-8 bola) va past o‘lim bilan izohlanadi. Qullar savdosi (XVI-XIX asrlarda 388 ming qul olib keltirilgan) ham aholiga ta’sir qildi.

Janubiy Amerikada (Ispaniya va Portugaliya koloniyalari) aralash aholi (mestizo) shakllandi. XIX asrda Lotin Amerikada aholi o‘sishi immigratsiya (ayniqsa Argentina, Urugvay) va mahalliy tiklanish bilan bog‘liq edi. Umumiy holda, Amerika demografik inqilobga Yevropadan keyinroq kirdi, ammo XIX asr oxirida o‘xshash tendentsiyalar kuzatildi.

XVI-XIX asrlarda Yevropa va Amerikada demografik inqilob aholi dinamikasini tubdan o‘zgartirdi. Yevropada o‘lim pasayishi va sanoat inqilobi aholini 200 milliondan 400 millionga yetkazdi, Amerika esa immigratsiya va kolonial kengayish orqali yangi demografik landshaft shakllantirdi. Bu jarayon iqtisodiy rivojlanish, urbanizatsiya va ijtimoiy o‘zgarishlarga zamin yaratdi, ammo emigratsiya, qullik va mahalliy aholining yo‘qolishi kabi salbiy oqibatlarni ham keltirdi. Demografik inqilob zamonaviy dunyoning demografik asosini qo‘ydi va hozirgi global aholining o‘sishiga ta’sir qilmoqda.

XVI-XIX asrlar Yevropa jamiyati uchun fundamental

transformatsiya davri bo‘ldi. Ushbu davrda iqtisodiyot an’anaviy qishloq xo‘jaligidan kapitalistik tamoyillar asosidagi tovar ishlab chiqarishga o‘tdi. Ijtimoiy tuzilma yangi sinflar (burjuaziya, yollanma ishchilar) va tabaqalarning shakllanishi bilan murakkablashdi. Demografik dinamika epidemiya va urushlar ta’sirida o‘zgarib, keyinchalik aholining tez o‘sinh bosqichiga o‘tdi. Madaniy va kundalik hayot esa ushbu chuqur ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarni aks ettirdi. Bu jarayonlar Yangi davrning ilk bosqichlarida kapitalistik tuzimning asoslarini yaratdi va keyingi sanoat inqilobi uchun zarur ijtimoiy-iqtisodiy zamin tayyorladi. Shunday qilib, ushbu davr Yevropa tarixida an’anaviy jamiyatdan zamonaviy jamiyatga o‘tishning muhim bosqichi sifatida o‘rganilishi lozim.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. XVI-XIX asrlarda Yevropa qishloq xo‘jaligida qanday tub o‘zgarishlar yuz berdi? “Enclosure” (yerlarni yaylovlarga aylantirish) harakati qanday ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarga olib keldi va yangi zodagonlar (new gentry) va fermerlar qanday paydo bo‘ldi?
2. XVI-XIX asrlarda Yevropa shaharlarida burjuaziya, moliyachilar va “quyi tabaqa” vakillari qanday ijtimoiy guruhlar sifatida shakllandi? Ularning iqtisodiy faoliyati, hayot darajasi va jamiyatdagi o‘rni qanday edi?
3. XVI-XIX asrlarda Yevropada demografik jarayonlar qanday o‘zgarishlarni boshdan kechirdi? XVII asr demografik inqirozining sabablari va XVIII asrdagi aholining tez o‘shishi qanday omillar bilan izohlanishi mumkin?
4. Yangi davrda Yevropa jamiyatining kundalik hayoti qanday edi?

Epidemiyalar, ocharchilik, gigiyena muammolari va tibbiy yordamning yetishmasligi aholining hayot davomiyligiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

5. XVI-XIX asrlarda Yevropada ijtimoiy stratifikatsiya qanday o'zgarishlarni boshdan kechirdi? Feodal tuzilmalar va yangi kapitalistik munosabatlar qanday o'zaro ta'sir qildi va bu burjua jamiyatining shakllanishiga qanday yo'l ochdi?

3-MAVZU. YANGI DAVRDA YEVROPA VA AMERIKA MAMLAKATLARINING SIYOSIY RIVOJLANISHI: ASOSIY YO‘NALISHLAR VA TENDENSIYALAR.

Reja:

1. Markaziy hokimiyat masalalari. Absolyutizm.
2. Yevropa va Amerika sud tizimidagi evolutsion jarayonlar.
3. XVI-XIX asrlarda qirol va cherkov munosabatlari.
4. Ijtimoiy-siyosiy ta’limotlar va harakatlarni paydo bo‘lishi.

Darsning maqsadi: XVI–XIX asrlarda Yevropa va Amerikaning siyosiy tizimlaridagi asosiy o‘zgarishlar – absolyutizmning shakllanishi va evolyutsiyasi, sud tizimining rivojlanishi, davlat va cherkov munosabatlaridagi transformatsiyalar, shuningdek yangi ijtimoiy-siyosiy ta’limotlar (liberalizm, konservatizm, sotsializm)ning paydo bo‘lishi va ularning ta’siri haqida bilim bilan ta’minlash. Dars davomida talabalar markazlashgan milliy davlatlarning shakllanishi, qonun ustuvorligi tamoyillari va zamonaviy demokratik g‘oyalarning rivojlanish jarayonlarini tahlil qilishadi.

XVI-XVIII asrlar Yevropa tarixida markaziy hokimiyatning kuchayishi va mutlaq monarxiya - absolyutizm davri sifatida alohida o‘rin tutadi. Bu davrda “Xudoning irodasi shulkim, har qanday qaram bo‘lib tug‘ilgan o‘ylab o‘tirmasdan bo‘ysunmog‘i lozim” degan g‘oya siyosiy hokimiyatning asosiy mafkuraviy asosiga aylandi. Feodal tarqoqlik, doimiy o‘zaro urushlar va ichki nizolar o‘rnini asta-sekin cheklanmagan monarx hokimiyati egalladi. Absolyut monarxlar feodal zodagonlarning mustaqilligini yo‘q qilib, markazlashgan davlat apparatini yaratdilar, toifaviy vakillik organlarining ahamiyatini keskin

pasaytirdilar va mamlakat ichidagi “barcha-barchaga qarshi” urushlarni to‘xtatishga muvaffaq bo‘ldilar. Shu bilan birga, bu davr cherkov va davlat munosabatlarining tubdan o‘zgarishi, sud tizimining evolyutsiyasi, shuningdek liberalizm, konservatizm va sotsializm kabi yangi ijtimoiy-siyosiy ta’limotlarning paydo bo‘lishi bilan ham ajralib turadi. Ushbu o‘zgarishlar zamonaviy milliy davlat, qonun ustuvorligi va dunyoviylik g‘oyalarining poydevorini yaratdi.

Markaziy hokimiyat masalalari. Absolyutizm: “Xudoning irodasi shulkim, har qanday qaram bo‘lib tug‘ilgan o‘ylab o‘tirmasdan bo‘ysunmog‘i lozim”. Bu jumla XVI–XVII asrlardagi siyosiy hokimiyatning mazmunini ifodalaydi.

Absolyutizm – shunday boshqaruv shakli, unda oliy hokimiyat hech cheklanmagan holda bir kishiga – monarxga tegishlidir. Barcha-barchaga qarshi jang qilgan feodal tarqoqlik davrini eslang. O‘zaro urushlar Yevropa davlatlari aholisiga, birinchi navbatda hech qanday himoyaga ega bo‘lmagan dehqonlarga qanchalar kulfat keltirganini siz bilasiz.

Absolyutizm davrida chekka hududlarning qo‘shib olinishi davom etadi, eski feodal aslzodalarning o‘z mustaqilligini saqlab qolishga urinishlariga barham beriladi. Masalan, Fransiyada yuz-yillik urush tugagandan keyin Normandiya, Burgundiya va boshqalar ularning mustaqilligini ta’minlaydigan eski huquqlaridan ayrildilar va qirol hokimiyatiga bo‘ysundirildi.

Angliyada Genrix VIII Tyudor (1491–1547) hali ham ba’zi bir mustaqilligini saqlab qolgan ayrim shimoliy grafliklar va Uelsga qarshi yurish qildi, ularni Londonga bo‘ysundirdi. Bu hududlarni boshqarish

uchun maxsus davlat organlari – Shimol Kengashi va Uels Kengashi tuzildi.

Absolyutizm o‘z davlati chegarasida “barcha-barchaga qarshi” deb nomlangan, mamlakatning barcha aholisiga baxtsizlik keltirgan, vayronali urushlarni to‘xtatishga qodir bo‘ldi. Yorklar bilan Lankasterlar o‘rtasidagi o‘zaro janglar kabi qonli voqealarning takrorlanmasligi uchun Tyudorlar sulolasidan chiqqan yangi qirollar feodal qo‘shinlarni tarqatib yubordi, qo‘zg‘olon qilayotgan feodallarning qo‘rg‘onlarini yer bilan yakson qildi, bo‘ysunmagan aslzodalar isyonlarini bostirdi. Isyonchilarning yerlari tortib olindi va qirollik mulkiga qo‘shildi. Qal‘a devorlari, tuproq qo‘rg‘onlar va suv bilan to‘ldirilgan chuqur xandaklar ham shaharlarga o‘z erkinligini saqlab qolishda yordam bera olmadilar. Ularning ham huquqlari anchagina cheklab qo‘yildi.

Absolyutizm davrida toifaviy-vakillik organlari (ingliz parlamenti, ispan korteslari, Fransiyadagi General Shtatlar) o‘zlarining avvalgi ahamiyatini yo‘qotadi. Monarxlarning asosiy orzusi – ulardan butunlay qutulish edi. Vakillik organlarini yo‘q qilishning iloji bo‘lmaganligi sababli monarxlar ularning ahamiyatini kamaytiradigan har xil yo‘llarni ixtiro qiladilar.

Angliyada Tyudorlar parlament bilan hisoblashishga majbur edi. Qadimiy odatga ko‘ra ingliz qirollari parlamentning roziligisiz soliq yig‘ish huquqiga ega emasdi. Parlament bilan munosabatda Tyudorlar o‘zlarining usta diplomat ekanliklarini ko‘rsatdilar. Genrix VIII hukmronlik qilgan 37-yil davomida parlament 21 marta to‘plandi. Cherkovni isloh qilish uchun kurash boshlagan Genrix VIII o‘z rejasini amalga oshirishda parlamentdan yaxshi foydalandi. XVII asr boshlarida

Angliyada Styuartlar (shotlandiyaliklar) hukmronlik qila boshladilar. Qirol va parlament o'rtasida ziddiyat kuchayib bordi. Yangi sulolaning birinchi qirol Yakov I Styuart (1566–1625) o'zining parlamentga nafratini ochiqdanochiq namoyish qildi. “Tushuna olmayman, – dedi u bir kuni ispan elchisiga, – mening ajdodlarim qanday qilib bunaqa tashkilotga yo‘l qo‘ydi ekan. Men nimadan qutula olmayotgan bo‘lsam, o‘sha bilan kelishishga majburman”. Ammo ingliz qirollari “veto” huquqiga ega edi va parlamentning har qanday qarorini taqiqlay olardi.

O'zining birinchi parlamentini 1604-yilda to'plagan Yakov I unga nutq bilan murojaat qildi: “Mening qiyofamda Xudo sizlarga o‘z inoyatini yuborgan. Men erman, butun orol esa mening qonuniy xotinim. Men boshman, orol esa mening tanam, men podachi, orol aholisi esa mening podam”.

Tarkibini monarx belgilaydigan maxfiy kengash markaziy ma'muriy va ijro organi bo'lib qoldi. XVI asrdayoq u davlat siyosatining ichki va tashqi yo'nalishlarini belgilovchi, moliya va mudofaa masalalari bilan shug'ullanuvchi doimiy ishlaydigan ijro organiga aylangandi.

Fransiyada mutlaq monarxiya XVI asrda shakllana boshladi. Valua sulolasidan bo'lgan qirol Fransisk I (1515–1547) o'z huquqlariga va o'z hukmronligining cheklanmaganligiga shunchalar ishonar ediki, biron marta ham General Shtatlarni chaqirmadi. U o'z buyruqlarida: “Mening irodam shunday”, deb yozar va yangi qonunni tasdiqlashga shu yetarli deb hisoblardi, “chunki biz shuni xohlaymiz”, – derdi u.

Ingliz parlamentidan farqli ravishda Fransiyaning General Shtatlari doimiy ishlovchi organga aylanmadi. Ular juda kamdan-kam, kuchli

zarurat tug'ilgandagina chaqirilar edi. 1614-yildan boshlab butun XVII asr davomida General Shtatlar biror marta ham to'planmadi.

Diniy mansublik asosida ham tengsizlik mavjud edi. Lyudovik XIII (1601–1643) Fransiyani katoliklar mamlakati deb e'lon qilgan, demak, boshqa dinlar mavjud emas, degan xulosa chiqardi. Bunday sharoitda protestantlar, yahudiylar o'rtasidagi nikohlar ham haqiqiy emasdek bo'lib qoladi, chunki davlat faqat katolik ruhoniylari o'tkazgan nikoh va cho'qintirishlarinigina tan oladi.

Milliy tengsizlik ham Yevropaga ko'p kulfatlar keltirdi. Ayniqsa, yahudiylarning ahvoli og'ir edi. Masalan, Elzasda nikohdan o'tish uchun ular shaxsan qirolning ruxsatini olishlari kerak edi. Ularga yer sotib olish taqiqlangandi, agar ular yerni ijaraga olsalar, unga ishlov berishda xristian xizmatkorlardan foydalanmasliklari shart edi. Yahudiylarni ataylab ular savdo faoliyati va bank ishlari bilan shug'ullansinlar deb, ya'ni dallollikka undab, yerdan quvib chiqarishgan. Ijtimoiy tengsizlik mavjud edi, unda zodagonlar va ruhoniylar imtiyozlarga ega bo'lib, qolgan aholi esa undan mahrum edi.

Yevropa va Amerika sud tizimidagi evolutsion jarayonlar: XVI-XIX asrlar davomida Yevropa va Amerikaning sud tizimlari chuqur o'zgarishlar yasadi, ular siyosiy o'zgarishlar, falsafiy qarashlar va mustamlakachilik dinamikasi ta'sirida shakllandi. Yevropada bu davr feodal va monarxiya hukmronligidagi sudlardan, Uyg'onish davri yurisprudensiyasi va inqilobiy g'oyalar ta'sirida tuzilgan, mustaqilroq sud hokimiyatiga o'tishni ko'rdi. Amerikada mustamlaka sudlari dastlab, ayniqsa ingliz umumiy huquqiga o'xshab, Yevropa namunalarini aks ettirdi, ammo mustaqillikdan so'ng kuchlarning

ajralishi va sud nazorati tamoyillarini ta'kidlovchi alohida federal tizimga aylandi. Ushbu dissertatsiya shuni ta'kidlaydiki, mintaqaviy farqlarga qaramay, ikkala qit'a ham adolat, urf-odat va shaxsiy huquqlar g'oyalari asosida ijro hokimiyatidan sud hokimiyatining asta-sekin mustaqillashuvini boshidan kechirdi va bu zamonaviy konstitutsiyaviy ramkalarga olib keldi. Angliya, Fransiya va Amerika mustamlakalari orqali Qo'shma Shtatlarning dastlabki davrini asosiy rivojlanishlar nuqtai nazaridan o'rganish, huquqiy institutlarni shakllantirishda an'ana va islohotlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni ochib beradi.

Yevropada sud tizimining evolyutsiyasi. XVI asr Yevropasida sud tizimlari monarxiya hokimiyati va mahalliy urf-odatlar bilan chambarchas bog'liq edi va feodal meroslar bilan yangi markazlashgan tuzilmalarning mozaikasini aks ettirardi. Angliyada o'rta asr presedentlariga asoslangan umumiy huquq an'analari bu davrda sezilarli islohotlarga duch keldi. XVI asrdagi huquqiy inqilob og'zaki an'analarni o'rniga yozma protseduralarni ustuvor qildi, bu Oksford va Kembrij kabi universitetlarda o'qitiladigan Kontinental Rim va kanon huquqi ta'sirida edi. Sud adolati kengashi kabi imtiyozli sudlar, Qirol sudi kabi umumiy huquq tribunalari bilan raqobatlashdi va umumiy huquqdagi qattiqliklarga barham berish uchun tenglik asosidagi yechimlarni kiritdi. Ser Edvard Kok kabi shaxslar, 1628-yilda o'zboshimchalik bilan ijro hokimiyatiga aralashuvni cheklagan "Huquqlar petitssiyasi" orqali monarxning imtiyozlariga qarshi umumiy huquq ustunligini himoya qilishdi. Bu keskinlik XVII asrda ingliz fuqarolar urushi va Shonli Inqilob bilan yakunlandi va 1701-yildagi "Ketish to'g'risidagi qonun"ga olib keldi. Ushbu burilgan qonun sudyalarga "yaxshi xatti-harakatlar

davomida” (quamdiu se bene gesserint) umrbod vakillik huquqini berdi, sudning tojdan mustaqilligini ta’minladi va tojning aralashuvidan himoyalangan maoshlarni belgiladi. XVIII-XIX asrlar davomida Angliyaning sud tizimi ierarxik tizimga birlashdi, Qirol sudi jinoyat va fuqarolik ishlarini ko‘rib chiqadigan oliy apellyatsiya sudiga aylandi, tenglik asosidagi huquq esa 1870-yillardagi Sud islohotlari aktlari orqali umumiy huquq bilan birlashtirildi.

Fransiyada sud tizimi mutlaq monarxiya ostida ko‘p darajali tuzilma bilan ajralib turardi. XVI asr tizimi Katta kengashni shaxsan qirolning sudi sifatida namoyon etdi, Parij parlamentlari kabi mustaqil organlar bo‘lgan suveren parlamentlar esa tojdan olingan hokimiyat asosida apellyatsiya tribunalari vazifasini bajarardi. Bu parlamentlar, o‘z-o‘zini tiklashi va kundalik operatsiyalarda mustaqil bo‘lib, yakuniy apellyatsiyalarni ko‘rib chiqdi va qirollik farmonlarini ro‘yxatga oldi, ko‘pincha yurisdiksiya masalasida monarxiya bilan to‘qnash keldi. 1789-yilgi fransuz inqilobi bu eski rejimni tugatdi, parlamentlarni bekor qildi va ingliz amaliyotidan ilhomlangan holda jinoyat ishlari uchun sudya ishtirokidagi sudlar jumlasini joriy qildi. XIX asr boshlaridagi Napoleon islohotlari Napoleon Kodeksi ostida sud hokimiyatini markazlashtirdi, urf-odatlar presedentlaridan ko‘ra kodifikatsiya qilingan huquqni ustuvor qo‘ygan holda, apellyatsiyalar uchun kassatsiya sudlari bilan ierarxik sud tizimini o‘rnatdi. Yevropaning boshqa joylarida, masalan, Germaniyada, mayda knyazliklar turli tizimlarni saqlab qoldilar, XIX asrdagi birlashgunga qadar, bu davrda sudya ishtirokidagi sudlar va Rim huquqining ta’siri fransuz modellari orqali tarqaldi. Umuman olganda, Yevropaning sud evolyutsiyasi gumanist olimlar va

adolatga elita doiralaridan tashqarida kirish talabi qiladigan inqilobiy talablar ta'sirida protsessual ratsionallik va mustaqillikka o'tishni aks ettiradi.

Amerikada sud tizimining rivojlanishi. Mustamlakachi Amerikada sud tizimlari asosan ingliz modellariga asoslangan bo'lib, chegara sharoitlari va imperatorlik nazoratiga moslashtirilgan edi. XVI asrdan boshlab, 1607-yildagi Jeymstaun kabi aholi punktlari Britaniya umumiy huquqiga o'xshagan sudlarni o'rnatdi, gubernatorlar va kengashlar sud funksiyalarini bajarardi. Mustamlakachi nizomlar ingliz presedentlariga "qanchalik qulay bo'lsa" mos keladigan qonunlarni talab qildi, umumiy huquqni qabul qilishni ta'minladi, lekin mahalliy ehtiyojlar uchun moslashuvchanlik imkoniyatini berdi. Ierarxik tuzilma paydo bo'ldi: tinchlik sudyalari mayda ishlarni ko'rib chiqdi, okrug sudlari mahalliy nizolarni hal qildi va Virjiniyaning Bosh sudi kabi oliy sudlar fuqarolik, jinoyat va cherkov ishlari bo'yicha keng yurisdiksiyaga ega apellyatsiya organi sifatida ishladi. Biroq, sudyalarni qirollik tomonidan tayinlanishi qarama-qarshilikni keltirib chiqardi, sudyalar toj hokimiyatining kengaytmasi sifatida qaralganligi sababli, Britaniya zolimligiga qarshi norozilikni kuchaytirdi. Merilenddagi kanslerlik tribunalari kabi tenglik sudlari umumiy huquqdagi bo'shliqlarni to'ldirdi, garchi oddiy mustamlakachilar uchun kirish imkoniyati qiyin edi.

Amerika inqilobi keskin o'zgarishni belgilab berdi, shtatlar xalq suvereniteti g'oyalarini aks ettirgan holda sud tayinlashlarni qonun chiqaruvchi organlarga o'tkazadigan konstitutsiyalarni ishlab chiqdilar. 1789-yilgi Federal Sudlar to'g'risidagi qonun uch darajali tizimni o'rnatdi: sud jarayonlari uchun tuman sudlari, apellyatsiyalar uchun

aylana sudlari va oliy tribunal sifatida Oliy sud. Ushbu qonun konstitutsiyaviy masalalar va diversifikatsiya da'volar bo'yicha federal yurisdiksiyani kengaytirdi, shtat sudlariga bo'lgan bog'liqlikni kamaytirdi. Marbury Madisonga qarshi (1803) sud ishi sudni nazorat qilishni mustahkamladi, sudlarga konstitutsiyaga zid qonunlarni bekor qilish huquqini berdi, bu zamonaviy Yevropa tizimlarida mavjud bo'lmagan tamoyil edi. XIX asr davomida Amerika yurisprudensiyasi yanada farqlanib ketdi: 1801-yilgi Sudlar to'g'risidagi qonun qisqa muddatda aylanalarni qayta tashkil etdi, ammo partiyaviy munozaralar fonida bekor qilindi, bu federal va shtat hokimiyati o'rtasidagi keskinlikni aks ettiradi. Asr o'rtasiga kelib, umumiy huquq huquqiy ta'lim va advokatlar assotsiatsiyalari orqali to'liq professionalizatsiyalashdi, qullik va kengayish esa Dred Skott Sanfordga qarshi (1857) kabi sud adolatini sinab ko'rdi.

XVI-XIX asrlardagi Yevropa va Amerikaning sud tizimlari monarxiyaga bog'liq tuzilmalardan demokratik boshqaruvning tayanchlariga aylandi, garchi yo'llar farq qilsa ham: Yevropa islohotlari kodifikatsiya va tenglikni inqiloblar davrida ta'kidladi, Amerika esa mustamlakachi merosga qarshi turish uchun federalizm va nazoratga e'tibor qaratdi. Angliyaning "Ketish to'g'risidagi qonuni" va AQSh konstitutsiyaviy innovatsiyalarida ko'rinib turganidek, sud mustaqilligi bo'yicha yaqinlashuv zamonaviy qonun ustuvorligidagi davr merosini ta'kidlaydi. Kelajak tadqiqotlari bu rivojlanishlar global huquqiy transplantatsiyalarni qanday ta'sir qilganini, shuningdek, adolatning jamiyat o'zgarishlariga moslashuvchanligini ta'minlashni o'rganishi mumkin.

XVI-XIX asrlarda qirol va cherkov munosabatlari: XVI-XIX asrlarda Yevropadagi qirollik hokimiyati va cherkov o'rtasidagi o'zaro munosabatlar dunyoviy hokimiyat va diniy ta'sir o'rtasidagi harakatchan qarama-qarshilikni ifodalab, bu davrda ushbu munosabatlar ilohiyotdagi o'zgarishlar, siyosiy markazlashtirish va mafkuraviy siljishlar ta'sirida shakllangan. Ushbu davr o'rta asrlardagi ittifoqchilikdan (cherkov ko'pincha monarxiya ustunligiga qarshi chiqar edi) boshlab, diniy muassasalarni davlat nazoratiga bo'ysundirgan mutlaq monarxiyalargacha, keyin esa Ma'rifat davri g'oyalari va inqilobiy harakatlar kuchaytirgan dunyoviylashuvgacha bo'lgan yo'lni bosib o'tgan. Munosabatlar Protestant Reformatsiyasi, Kontrreformatsiya, din urushlari va millatchilikning ko'tarilishi fonida rivojlanib, suverenitet, legitimlik va ijtimoiy tartib bo'yicha keng ko'lamli kurashni aks ettirgan. Ushbu tezisning mazmuni quyidagicha: agar XVI-XVII asrlarda monarxlar o'z hokimiyatini mustahkamlash uchun cherkov nufuzidan foydalangan yoki unga qarshi chiqqan bo'lsa, XVIII-XIX asrlar aqliy oqimlar, davlat markazlashuvi va xalq suvereniteti tufayli diniy ustunlikning asta-sekin pasayib borishi, natijada cherkov va davlatning zamonaviy ajralishiga olib kelgan davr bo'lgan.

XVI asr cherkov-davlat munosabatlarida hal qiluvchi uzilish davri bo'ldi, buni protestant Reformatsiyasi qat'iy qo'zg'atdi, chunki u Katolik cherkovining umumjahon hukmronligiga qarshi chiqdi va dunyoviy hukmdorlarga diniy boshqaruvni qayta belgilash imkonini berdi. Angliyada qirol Genrix VIII ning Rimdan ajralishi bu o'zgarishning namunasi. Shaxsiy va siyosiy ehtiyojlar, jumladan, Aragonalik Ketrin bilan nikohni bekor qilish istagi, Genrixni parlament

aktlari orqali papa hukmronligini bekor qilgan va 1534-yilda uni "Angliya cherkovining Bosh rahbari" deb e'lon qilgan Angliya Reformatsiyasini amalga oshirishga undadi. Bu faqat monastirlarni tugatib, ularning boyligini qirollik moliyasini kuchaytirish uchun musodara qilish bilan chegaralanmadi, balki cherkov tuzilmalarini monarxiya tizimiga kiritib, davlat tomonidan nazorat qilinadigan din uchun namuna yaratdi.

Qit'a Yevropasida Reformatsiya nasroniylik dunyosini parchalamadi, balki protestant knyazlar va islohotchilar katolik imperator kuchlariga qarshi turish uchun ittifoqlar tuzishiga olib keldi. Muqaddas Rim imperiyasida 1555-yilda Augsburg tinchligi bilan o'rnatilgan "cuius regio, eius religio" (hukmdorning dini – uning yeridagi dindir) tamoyili hukmdorlarga o'z hududlari dinini belgilash huquqini berdi, shu orqali e'tiqodni siyosiy sadoqatga bo'ysundirdi. Katolik monarxlar esa javoban "taxt va minbar" ittifoqlarini tuzdilar, bu Kontrreformatsiya harakatlarida ko'rinadi, masalan, papaning hukmdorlarga cherkov tayinlash va daromadlari ustidan nazoratni beradigan konkordatlar bo'yicha muzokara olib borishi, buning evaziga ular katolik dinini protestantlar tahdididan himoya qilishardi. Bu jarayonlar ortib borayotgan tendensiyaning ta'kidlashi: monarxlar cherkovni raqib hokimiyat sifatida emas, balki davlat hokimiyati vositasi sifatida ko'rishni davom ettirdilar, biroq Fransiyadagi kabi din urushlari bu muvozanatning o'zgaruvchanligini ochib berdi.

XVI asr misollariga tayangan holda, XVII asr mutlaq monarxiyalarni mustahkamlab, diniy mustaqillikni halokatli diniy mojarolar fonida yanada chetga surdi. Asosan mazhabiy kurash bo'lgan

O‘ttiz-yillik urush (1618-1648) geosiyosiy kurashga aylandi, unda Fransiyaning Kardinal Rishelye kabi hukmdorlari diniy birdamlikdan ko‘ra davlat manfaatlarini ustuvor qo‘yib, imperator hokimiyatini cheklash uchun katolik Gabsburglarga qarshi protestantlar bilan ittifoq tuzdilar. Ushbu pragmatik yondashuv cherkovning taxtga bo‘ysunishini ta’kidladi, chunki monarxlar ilohiy huquq nazariyasidan papalik vositachiligisiz, bevosita Xudodan mandat olgan holda cheksiz hokimiyatni oqlash uchun foydalandilar.

Fransiyada Lyudovik XIV bu absolyutizmni namoyish etdi, u 1685-yilda Nant farmonini bekor qilish orqali katolik yagona diniy amaliyotni joriy qildi, shu bilan gugenotlarning muxtoriyatini tugatib, diniy hayot ustidan qirollik nazoratini mustahkamladi. Xuddi shunday, Angliyada Styuart sulolasi hukmdorlarining yuqori cherkov siyosatini o‘rnatishga urinishlari puritan parlament a‘zolari bilan to‘qnash keldi, bu fuqarolar urushi va qisqa respublika davriga olib keldi, faqat Restavratsiya davrida anglikanizm monarxiya legitimligi tayanchi sifatida qayta tiklandi. Asr oxiriga kelib, Vestfaliya tinchligi (1648) dinni o‘z ichiga olgan ichki ishlar bo‘yicha davlat suverenitetini rasmiylashtirib, papaning chet eldagi ta’sirini kamaytirdi va cherkovni qirollik irodasiga bo‘ysunadigan milliy institut sifatida mustahkamlagan edi.

Absolyutizm XVII asrning ikkinchi yarmida Fransiyada eng rivojlangan shaklga kirdi. Barcha Yevropa monarxlari Lyudovik XIV ga taqlid qilishga urinishar edi. Mutlaq monarxlar hukmronligi shunchalar kuchli ediki, ulardan ba’zilari hatto cherkov va monastir mulkiga ko‘z olaytirishni ham o‘zlariga ep ko‘rdilar, cherkov tashkilotlarini bo‘ysundirishga harakat qildilar. Rim papasiga “qo‘lqopni tashlash”ga

jur'at qilgan birinchi monarx Angliya qiroli Genrix VIII bo'ldi.

XVIII asr Ma'rifat davri qirollik hokimiyatini diniy hukmronlikdan uzib qo'yishni tezlashtirdi, chunki ratsionalistik falsafalar ilohiy huquqni tanqid qilib, bag'rikeng, dunyoviy boshqaruvni targ'ib qilardi. Gabsburg imperiyasida imperator Iosif II ning islohotlari ("Iosifinizm") "ma'rifatlangan absolyutizm" namunasini namoyish etdi, u monastirlarni tarqatib yuborish, protestantlar va yahudiylarga bag'rikenglik ko'rsatish, ruhoniylarni davlat nazorati ostiga olish kabi choralar orqali cherkovni bo'ysundirdi. Bu davrda Prussiyaning Fridrix Buyuk kabi monarxlari dini ilohiy zarurat emas, balki ijtimoiy birlik vositasi sifatida ko'rishgan, bu cherkov muxtoriyatini yanada zaiflashtirdi.

1789-yilgi Fransuz inqilobi bu yo'nalishni keskinlashtirdi, cherkov yerlarini musodara qildi, ruhoniylarni davlat xodimlariga aylantirish uchun Ruhoniylarning Fuqarolik Konstitutsiyasini (1790) joriy qildi va qisqa muddatga jamiyatni inqilobiy kultlar foydasiga nasroniylikdan mahrum qildi. Napoleonning 1801-yilgi Konkordati katoliklikni tiklab berdi, lekin imperiya nazorati ostida, bu Yevropa bo'ylab shunga o'xshash kelishuvlarga ta'sir ko'rsatdi. 19-asrda millatchilik xristian diniga o'ralgan holda rivojlandi, ruhoniylar ko'pincha milliy o'zlikni mustahkamlashga hissa qo'shdi – bu Bolqon mustaqillik harakatlaridagi pravoslav cherkovlarining yoki nemis birlashishidagi protestantizmning ro'lida ko'rinadi – biroq bu davr shuningdek, davlat ustunligini o'rnatish uchun katolik ta'sirini cheklagan Bismarkning "Kulturkampf" (Madaniyat kurashi) kabi dunyoviy urinishlarni ham ko'rdi. Asr oxiriga kelib, liberal konstitutsiyalar tobora ko'proq cherkov va davlatni ajratib, diniy hukmronlik ustidan dunyoviy hokimiyat g'alabasini aks ettirdi.

Reformatsiyaning parchalanishidan tortib, XIX asrning dunyoviylik to'liqlarigacha bo'lgan davrda Yevropadagi qirollik hokimiyati va cherkov o'rtasidagi munosabat o'zaro bog'liq kurashdan davlat hukmronligiga va oxir-oqibat davlatdan ajralishga qarab o'zgardi. Bu o'zgarish nafaqat suverenitetni qayta belgiladi, balki din shaxsiy ehtiyojlar uchun xizmat qiladigan zamonaviy ko'p qirrali jamiyatlar uchun asos yaratdi. Dastlab monarxlar hukmronlikni oqlash uchun cherkovdan foydalangan bo'lsalar, Ma'rifat va inqilob kuchlari bu dinamikani o'zgartirib, e'tiqodni millat qurish va ratsional boshqaruv ehtiyojlariga bo'ysundirdi. Ushbu tarixiy yo'nalish hokimiyat tuzilmalarining vaqtinchalik tabiatini ta'kidlab, ularning bugungi kundagi global cherkov-davlat munosabatlaridagi aks-sadosini chuqurroq o'rganishga undaydi.

Ijtimoiy-siyosiy ta'limotlar va harakatlarni paydo bo'lishi: XVI-XX asrlar oralig'ida Uyg'onish davri, Ma'rifat, Sanoat Inqilobi va jahon urushlari sabab bo'lgan sotsial-siyosiy fikrdagi chuqur o'zgarishlar guvohi bo'ldi. Bu davrlar boshqaruv, iqtisod va jamiyatni qayta ta'riflovchi ideologiyalarni rivojlantirdi. Liberalizm mutlaq monarxiyaga qarshi chaqiriq sifatida paydo bo'lib, ratsionallik va individual erkinliklarni ilgari surdi. Konservatizm bunga reaksiya sifatida shakllanib, uzluksizlik va organik ijtimoiy tartiblarni qadrladi. Sotsializm va kommunizm kapitalizmning haddan tashqari tomonlarini tanqid qilib, tenglikchi alternativlarni taklif qildi. Ushbu tezis ularning kelib chiqishi, asosiy mutafakkirlari, harakatlari va o'zaro munosabatlarini o'rganadi, ularning evolyutsiyasi va qarama-qarshiliklarini ochib berish uchun tarixiy-tahliliy yondashuvdan

foydalanadi. Dastlabki doktrinal elementlarni empirik voqealar bilan birlashtirib, ularning siyosiy landshaftni shakllantirishdagi rolini ta’kidlaydi.

Liberalizm. Liberalizmning ildizlari XVI-XVII asrlarda, Reformatsiya va erta Ma’rifat davrida, mutafakkirlarning ilohiy huquqli monarxiya va irsiy imtiyozlarga qarshi chiqqan paytlariga borib taqaladi. Ko‘pincha liberalizmning asoschisi deb hisoblangan Jon Lokk o‘zining “Hukumat haqida ikki risola” (1689) asarida hayot, erkinlik va mulkka bo‘lgan tabiiy huquqlarni bayon qilib, hukumatning qonuniyligi rozilik orqali va inqilob qilish huquqi orqali o‘rnashishini ta’kidladi. Bu falsafa Angliyaning Shonli Inqilobiga (1688) ta’sir ko‘rsatib, parlament suvereniteti va qonun ustuvorligini o‘rnatdi.

XVIII asrga kelib, liberalizm Ma’rifat ratsionalizmi bilan chambarchas bog‘landi. Monteskye kuchlarning bo‘linishini, Volter esa diniy bag‘rikenglikni himoya qildi. Amerika (1776) va Fransuz (1789) Inqiloblari liberal g‘oyalarni amalga oshirdi: Mustaqillik Deklaratsiyasi Lokkcha huquqlarni aks ettirdi, Fransuzning “Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi” esa qonun oldida tenglik va dunyoviylikni ilgari surdi. XIX asrda klassik liberalizm hukmronlik qilib, laissez-faire iqtisodiyotini ta’kidladi. Adam Smitning “Xalqlarning boyligi” (1776) asari erkin bozor va “ko‘rinmas qo‘l” tushunchasini kiritib, merkantilizmga qarshi chiqdi. Jon Styuart Millning “Erkinlik haqida” (1859) asari nutq erkinligi va ayollar huquqlari (“Ayollar bo‘ysunishi”, 1869) kabi individual erkinliklarni himoya qildi.

XIX asr oxirida industrializatsiya natijasidagi tengsizliklar tufayli ijtimoiy liberalizm paydo bo‘ldi. T.X. Grin va L.T. Hobxaus ijobiy

erkinlikni ta'minlash uchun davlat aralashuvi kerakligini ta'kidlab, farovonlik islohotlariga ta'sir ko'rsatdi. Jon Meynard Keynsning "Umumiy nazariya" (1936) asari Buyuk Depressiya davrida davlat xarajatlarini oqlab, AQShda "Yangi Kelishuv"ning asosini yaratdi. XX asrga kelib, liberalizm Ikkinchi Jahon Urushidan keyin g'alaba qozonib, demokratiyalar va fuqarolik huquqlari harakatlarini rag'batlantirdi, ammo avtoritarizm va iqtisodiy inqirozlar tomonidan qiyinchiliklarga duch keldi.

Konservatizm. Konservatizm Ma'rifat ratsionalizmi va inqilobiy buzilishlarga reaksiya sifatida rivojlanib, an'ana, ierarxiya va organik jamiyatni ustuvor qildi. Uning XVI-XVII asrdagi dastlabki ko'rinishlari Reformatsiya o'zgarishlariga qarshi diniy va monarxiyaviy tartiblarni himoya qilib, ilohiy hokimiyat va ijtimoiy barqarorlikni ta'kidladi. Edmund Burkning "Fransiyadagi inqilob haqida o'ylar" (1790) asari Fransuz Inqilobining mavhum huquqlarini tanqid qilib, bosqichma-bosqich islohot va meros qilib olingan donishmandlikni himoya qildi.

XIX asrda konservatizm millatchilik va industrializatsiyaga moslashdi. Jozef de Mestr va Lui de Bonald dunyoviylikka qarshi mutlaq monarxiya va katolitsizmni mustahkamladilar. Otton fon Bismarkning Germaniyadagi "inqilobiy konservatizmi" millatni farovonlik va sinfiy hamkorlik orqali birlashtirdi, Benjamin Disraylining Britaniyadagi "bitta millat" konservatizmi esa ijtimoiy islohotlarni o'z ichiga oldi. Vena Kongressi (1815) Napoleon ortidan monarxiyaviy ierarxiyani tiklashga xizmat qildi.

XX asr inqirozlar davrida avtoritar variantlarni olib keldi. Urushlararo fashizm Italiyada (Mussolini, 1922) va Ispaniyada (Franko,

1939) kommunizmga qarshi kurashda konservativ ierarxiyani o‘zlashtirdi. Ikkinchi Jahon Urushidan keyin konservatizm yumshatildi: Uinston Cherchilning antitotalitarizmi, Margaret Tetcherning neoliberalligi (1979-1990) va Ronald Reyganning “fuzionizmi” an’ana va bozorlar uyg‘unligini ifodaladi. Global miqyosda Vladimir Putin kabi shaxslar madaniy pravoslavlikni ta’kidlovchi milliy konservatizmni qayta tikladilar.

Sotsializm. Sotsializm XVI-XVIII asrlarda mulk va ierarxiya tanqidlaridan kelib chiqib, Tomas Morning “Utopiya” (1516) asaridagi kabi kommunal jamiyatlarni tasavvur qiluvchi dastlabki ko‘rinishlarga ega bo‘ldi. Sanoat Inqilobi utopik sotsializmni tezlashtirdi: Anri de Sen-Simon ilmiy rejalashtirishni, Charl Furye uyg‘un hamjamiyatlarni, Robert Ouen esa “Yangi Uyg‘onish” (1825) kabi hamkorlik qishloqlarini taklif qildi.

XIX asr o‘rtalarida Karl Marks va Fridrix Engelsning “Kommunistik Manifest”i (1848) bilan “ilmiy sotsializm” paydo bo‘lib, sinfiy kurashni tahlil qildi va proletariat inqilobini bashorat qildi. Parij Kommunasi (1871) ishchi boshchiligidagi demokratiyaning namunasi bo‘ldi. Mehnat harakatlari kengaydi: Birinchi Internatsional (1864) ishchilarni birlashtirdi, Germaniyaning SDP (1875) kabi partiyalar esa islohotlarni himoya qildi.

XX asr sotsializmni xilma-xil qildi. Eduard Bernshteynning revizionizmi ta’sirida shakllangan demokratik variantlar saylov islohotlari va farovonlikni (masalan, Britaniyaning Leyboristlar partiyasi, 1945) izladilar. Avtoritar shakllar SSSRdagi Leninizmni (1922) o‘z ichiga olgan bo‘lib, markazlashtirilgan rejalashtirishni

amalga oshirdi. Ispaniya Fuqarolar urushi (1936) vaqtidagi anarxo-sindikalizm kabi variantlar markazlashmaslikni ta'kidledi. 1989-yildan keyin sotsializm ekologik sotsializm va aralash iqtisodiyotlarga yo'naldi.

Kommunizm. Kommunizm, ko'pincha sotsializm bilan chambarchas bog'liq holda, sinfsiz, davlatsiz jamiyatni maqsad qildi. Marksgacha bo'lgan shakllarga kommunal mulkni himoya qilgan XVI asr anabaptistlari va diggerlar kiradi. Marks va Engels uni 1848-yilda rasmiylashtirib, kapitalizmning qarama-qarshiliklarini inqilobga olib keluvchi deb hisobladi.

Rossiya Inqilobi (1917) kommunizmning amaliyotga tatbiq etilishini belgiladi: Vladimir Leninning Bolsheviklari sovet hokimiyatini o'rnatib, sanoatni milliyalashtirdi. Stalinizm (1920-1950-yillar) repressiya orqali kollektivlashtirishni amalga oshirdi. Mao Szedun buni Xitoyda (1949) moslashtirib, dehqon inqilobi va Madaniy Inqilobni (1966-1976) ta'kidledi.

XX asrda tarqalishi Ikkinchi Jahon Urushidan keyin Sharqiy Yevropani, Kubani (1959) va Vetnamni o'z ichiga oldi. Trotskiyizmning "doimiy inqilob" kabi variantlari paydo bo'ldi, Yevrokommunizm (1970-yillar) esa demokratik yo'llarni izladi. Sovuq Urush kommunizmni liberalizmga qarshi qo'ydi, natijada 1989-1991-yillarda qulashlar kuzatildi, garchi Xitoy va Vetnam kabi duragay shakllar saqlanib qolgan bo'lsa-da.

Ushbu ideologiyalar dinamik tarzda o'zaro ta'sir qildi, ko'pincha qarama-qarshilik holatida bo'ldi. Liberalizmning ko'tarilishi konservativ reaksiyalarni qo'zg'atdi. Sotsializm va kommunizm liberal kapitalizmga, uni istismorchilik deb hisoblab, qarshi chiqdilar; Marks

liberalizmni burjuaziya ideologiyasi deb ko'rdi. Konservatizm sotsializmga qarshi kurashda liberalizm bilan ittifoq tuzdi, Sovuq Urushdagi antikommunizm buning namunasi.

XIX asrda sintezlar kuzatildi: ijtimoiy liberalizm sotsialistik farovonlik elementlarini o'z ichiga oldi. Fashizm kommunizmga qarshi millatchilikda konservativ ierarxiyani birlashtirdi. XX asr qarama-qarshiliklari urushlararo davr qutblanishlari va Ikkinchi Jahon Urushidan keyingi bo'linishlarni o'z ichiga olgan bo'lib, unda G'arbda liberalizm kommunizm ustidan g'alaba qozondi. Globalizatsiya jarayonida neoliberal konservatizm kabi duragay ideologiyalar paydo bo'ldi.

Yangi davr aniq milliy chegaralarga va bitta hukmron dinga (monarxning diniga), bitta "yerli" millatga ega bo'lgan mustahkam absolyutlik davlatlar mavjudligi bilan xarakterlanadi. O'z davlati doirasida absolyutizm aholining barcha qatlamlariga azobuqubat keltiruvchi "barcha-barchaga qarshi" deb nom olgan vayron qiluvchi urushlarni to'xtatish imkoniyatini yaratdi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. XVI-XVIII asrlarda Yevropada "absolyutizm" siyosiy tizimi qanday shakllandi va qanday asosiy xususiyatlarga ega edi? Bu tizimning Yevropa davlatlarining markazlashtirilishi va feodal tarqoqlikni bartaraf etishdagi roli qanday bo'ldi?
2. XVI-XIX asrlarda Yevropa davlatlarida sud tizimining evolyutsiyasi qanday yo'nalishda bo'ldi? Angliya, Fransiya va boshqa davlatlarda sud mustaqilligi va huquqiy islohotlar qanday o'zgarishlarni boshdan kechirdi?
3. XVI-XIX asrlarda Yevropada cherkov va davlat o'rtasidagi

munosabatlar qanday o'zgarishlarni boshdan kechirdi? Protestant reformatsiyasi, katolik cherkovi va davlatlar o'rtasidagi munosabatlar qanday rivojlandi?

4. XVI-XIX asrlarda Yevropada qanday yangi ijtimoiy-siyosiy ta'limotlar (liberalizm, konservatizm, sotsializm) paydo bo'ldi va ularning asosiy g'oyalari va vakillari kimlar edi?

5. XVI-XIX asrlarda milliy davlatlar shakllanishi jarayonida qanday ijtimoiy tengsizliklar (diniy, milliy, sinfiy) mavjud edi va ular qanday qonuniy va ijtimoiy cheklovlar shaklida namoyon bo'ldi?

4-MAVZU. BUYUK BRITANIYA YANGI DAVRDA: TARIXIY RIVOJLANISHNING ASOSIY VOQEALARI VA JARAYONLARI.

Reja:

1. XVI-XVII asrlarda Angliyaning ichki va tashqi siyosati: absolyutizm, reformatsiya va siyosiy inqiroz.
2. Inqilobdan Respublikagacha: “Sharafli inqilob”, Birinchi va Ikkinchi respublika.
3. XVIII-XIX asr boshlarida Buyuk Britaniyaning ichki va tashqi siyosati.
4. XIX asr birinchi yarmida - XX asr boshlarida ichki va tashqi siyosat.

Darsning maqsadi: Yangi davrda Buyuk Britaniyaning tarixiy rivojlanishining asosiy bosqichlari – XVI-XVII asrlardagi absolyutizm, reformatsiya va siyosiy inqirozlar, inqilobdan respublikagacha bo‘lgan jarayon, “Sharafli inqilob”, XVIII-XIX asrlardagi ichki va tashqi siyosat, shuningdek XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi transformatsiyalar haqida tizimli bilim berish. Dars davomida talabalar Britaniyaning dunyoning yetakchi sanoat va imperiya davlatiga aylanishi, uning konstitutsiyaviy monarxiya modelini shakllantirishi va global ta’sirini o‘rganadilar.

Angliyaning ilk zamonaviy davri, taxminan XV asr oxiridan XVIII asr o‘rtalarigacha bo‘lgan davrni qamrab oladi va bu davrda ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmalar, siyosiy institutlar va madaniy paradigmalarda chuqur o‘zgarishlar ro‘y berdi. Ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan bu davr feodalizmdan protokapitalizmga o‘tish bilan tavsiflanadi. Tyudorlar

davrida jadallashtirilgan “enclosure” (yopiq erlarni ajratish) harakati jamoa yerlarini yung ishlab chiqarish uchun xususiy yaylovlarga aylantirdi, dehqonlarni ko‘chirishga majbur qildi va agrar kapitalizmni rivojlantirdi. Tomas Morning “Utopiya” (1516) asarida hujjatlashtirilgan bu o‘zgarish qishloq kambag‘alligini kuchaytirdi, ammo to‘qimachilik sanoatini rag‘batlantirdi, chunki yung eksporti Angliya iqtisodining asosini tashkil qildi. Shaharlashuv, ayniqsa Londonda, savdo va tijorat faoliyati tufayli tez sur‘atlarda rivojlandi, aholi soni 1500-yilda 50 000 dan 1600-yilda 200 000 dan oshdi.

Siyosiy jihatdan bu davr Tyudor monarxiyasining markazlashtirish harakatlarini mustahkamladi. Genrix VII (hukmronligi 1485-1509) “Yulduzli palata” sudi orqali moliyaviy barqarorlikni o‘rnatdi va zodagonlar qo‘zg‘olonlarini bostirdi, absolyutizm uchun asos yaratdi. Genrix VIII (hukmronligi 1509-1547) davridagi Reformatsiya hal qiluvchi burilish bo‘lib, “Ustunlik to‘g‘risidagi akt” (1534) qirolni Angliya cherkovi rahbari deb e‘lon qildi va Rim bilan aloqalarni uzdi. Bu nafaqat monastirlarni tarqatib yuborishni (1536-1540) osonlashtirib, cherkov boyligini zodagonlarga qayta taqsimladi, balki diniy nizolar davrida protestantizmni mustahkamladi. Eduard VI hukmronligi (1547-1553) protestant islohotlarini ilgari surdi, Meri I ning katoliklikni tiklash harakatlari (1553-1558) esa ta‘qiblarni keltirib chiqardi, diniy beqarorlikni ochiq namoyish etdi.

Madaniy jihatdan Uyg‘onish davri gumanizm va adabiyotga ta‘sir ko‘rsatdi, Uilyam Shekspir va Kristofer Marlou kabi shaxslar Yelizaveta davri dramaturgiyasining timsoli bo‘ldi. 1476-yilda Uilyam Kaxton tomonidan joriy etilgan bosmaxona bilimni demokratlashtirdi,

savodxonlikni va intellektual munozaralarni rivojlantirdi. Ilmiy izlanishlar, masalan, Frensis Bekonning empirizmi, ma'rifatchilik davrini oldindan belgilab qo'ydi.

XVI-XVII asrlarda Angliyaning ichki va tashqi siyosati: absolyutizm, reformatsiya va siyosiy inqiroz: Tyudorlarning absolyutizmi monarxiya hokimiyatini parlament roziligi bilan muvozanatladi, garchi keskinliklar pasaygan bo'lsa ham. Genrix VIII davridagi ichki siyosat qirol ustunligini ta'kidladi, Tomas Kromvelning ma'muriy islohotlari boshqaruvni soddalashtirdi. "Fazilatli ziyorat" (1536) qo'zg'oloni diniy o'zgarishlarga qarshilikni kuchaytirdi va shimoldagi katoliklarning ijtimoiy-iqtisodiy noroziligini ochib berdi.

Tashqi siyosat qit'a ittifoqlari va izolyatsionizm o'rtasida tebranib turdi. Genrix VIII ning Fransiya va Shotlandiya bilan urushlari resurslarni quritdi, Aragonga turmushga chiqish kabi ittifoqlar esa Angliyani Gabsburg-Valua raqobatiga tortdi. Reformatsiya Angliyani diplomatik jihatdan izolyatsiya qildi, bu Ispaniya tahdidlariga qarshi turish uchun harbiy-dengiz sarmoyalarini rag'batlantirdi.

Yelizaveta I hukmronligi (1558-1603) inqiroz o'rtasida siyosiy barqarorlikni namoyish etdi. Diniy bo'linish davrida taxtga chiqqan holda, u "Yelizaveta kelishuvi" (1559) ni amalga oshirdi, "Birdamlik to'g'risidagi akt" orqali o'rtacha protestant cherkovini o'rnatdi. Ichki siyosatda u Ridolfi (1571) va Babington (1586) fitnalari kabi fitnalarni bartaraf etdi, Shotlandiya qirolichi Merini 1587-yilda katolik vorislik da'volarini to'xtatish uchun qatl ettirdi. Uning "Kambag'allar to'g'risidagi qonunlari" (1597-1601) ko'chmanchilik muammosini hal qilishga qaratilgan bo'lib, cherkov yordamini majburiy qildi va

merkantilistik farovonlikni aks ettirdi.

Yelizaveta davridagi tashqi siyosat dengiz ustunligiga qaratilgan edi. Ispaniya “Armadasini” mag‘lubiyatga uchratish (1588) burilish nuqtasi bo‘ldi, Angliyaning harbiy-dengiz qudratini tasdiqladi va mustamlaka tadbirlarini amalga oshirish imkonini berdi. Frensis Dreyk kabi korsarlar Ispaniya kemalariga hujum qildi, Virjiniya koloniyasi (1585) esa transatlantik kengayishni boshladi. Bu davrdagi Angliya-Ispaniya urushi (1585-1604) Angliyaning protestant identiteti va global ambitsiyalarini mustahkamladi.

Styuartlar sulolasining kelishi absolyutistik da’volar bilan parlament an’analari o‘rtasida to‘qnashuvni keltirib chiqardi. Jeyms I (hukmronligi 1603-1625) Angliya va Shotlandiyani birlashtirib, “Erkin monarxiyalarning haqiqiy qonuni” (1598) asarida ilohiy huquqni himoya qildi. Ichki siyosatda u moliyaviy muxtoriyatni izlab, “impozitsiyalar” (parlamentdan tashqari soliqlar) joriy qildi, bu esa Jamoatlar palatasini norozi qildi. “Barut fitnasi” (1605) katoliklarga qarshi hissiyotlarni kuchaytirdi, protestant hukmronligini mustahkamladi.

Jeyms I davridagi tashqi siyosat tinchlikni afzal ko‘rdi, Angliya-Ispaniya urushini London shartnomasi (1604) orqali tugatdi va shahzoda Charlz uchun Ispaniya nikohini muzokara qildi. Biroq, uning qizi Yelizavetaning Bogemiya aloqalari orqali O‘ttiz-yillik urushga (1618-1648) aralashishi munosabatlarni keskinlashtirdi.

Charlz I (hukmronligi 1625-1649) nizolarni yanada kuchaytirdi. Ichki siyosatda, katolik Genrietta Mariyaga uylanishi va Uilyam Laud kabi arminianlarga meylli bo‘lgan puritanlar (dindor protestantlar) muxolifatini kuchaytirdi. “Huquqlar petitiyasi” (1628) habeas corpus

(jismoniy erkinlik kafolati) va roziliksiz soliq solmaslikni talab qildi, ammo Charlz 1629-yilda parlamentni tarqatib yubordi va “Shaxsiy boshqaruv” (1629-1640) davrini boshladi. “Kema solig‘i” yig‘imlari va Shotlandiyaga “Umumiy ibodatlar kitobi”ni majburiy joriy etgan diniy islohotlar Yepiskoplar urushlarini (1639-1640) keltirib chiqardi.

Parlament muxolifati kuchaydi, uning ideologik yadrosi puritanizm edi. Kalvinistik taqdir va cherkovni poklash tarafdori bo‘lgan puritanlar, pamfletlar va va‘zlar orqali Styuart absolyutizmini tanqid qildilar. Jon Pim kabi shaxslar katoliklik tahdidiga qarshi kurashni tashkil qilishdi, bu inqilobga zamin yaratdi.

Inqilobdan Respublikagacha: “Sharafli inqilob”, Birinchi va Ikkinchi respublika: Angliya inqilobi (1640-1660) diniy, konstitutsion va ijtimoiy-iqtisodiy keskinliklarning chambarchas bog‘liqligidan kelib chiqdi. Inflyatsiya va “enklosure” (yerlarni yopish) harakatlari bilan yomonlashgan iqtisodiy tafovutlar, erkin fermerlar va hunarmandlar orasida norozilikni keltirib chiqardi. Siyosiy jihatdan Styuart absolyutizmi Magna Karta tamoyillarini susaytirdi, puritanizm esa inqilobiy g‘ayratni ta’minladi.

Inqilob “Qisqa parlament” (1640) bilan boshlandi, u urush mablag‘lari uchun chaqirilgan, ammo noroziliklar tufayli tarqatib yuborilgan. “Uzoq parlament” (1640-1660) Laud va Stratfordni sudga tortdi va muntazam sessiyalarni majburiy qiluvchi “Uch-yillik akt”ni (1641) qabul qildi. Irlandiya qo‘zg‘oloni (1641) guruhlarini qarama-qarshi qo‘ydi va “Buyuk murojaatnoma”ga olib keldi.

Birinchi fuqarolar urushi (1642-1646) rojalistlar (“Kavalerlar”) va parlament tarafdorlari (“Dumaloq boshlilar”) o‘rtasida bo‘ldi. Edgehill

(1642) va Marston Moor (1644) janglari, Oliver Kromvelning “Yangi namunaviy armiyasi” Naseby jangida (1645) hal qiluvchi rol o‘ynadi. Jon Lilbern boshchiligidagi Levellerlar 1647-yilda paydo bo‘lib, “Xalq kelishuvi” (1647) orqali radikal demokratiyani himoya qildi, erkaklarning umumiy saylov huquqi va diniy bag‘rikenglikni talab qildi.

Ikkinchi fuqarolar urushi (1648) rojalistlar qo‘zg‘olonlari bostirilishi bilan yakunlandi, ushbu jarayon “Pride tozalashi” va Charlz I ning sud jarayoniga olib keldi. 1649-yilda Charlz I ni qatl etilishi, monarxiya va Lordlar palatasini bekor qilgan Hamdo‘stlik Respublikasini o‘rnatilishiga sabab bo‘ldi.

“Qoldiq parlament” respublikani (1649-1653) boshqardi, Burforddagi Levellerlar isyoni (1649) bostirildi va savdoni rivojlantirish uchun “Navigatsiya akt” (1651) qabul qilindi. Tashqi siyosat Angliya-Gollandiya urushi (1652-1654) va Irlandiyani bosib olish (1649-1653) ni o‘z ichiga olgan, Kromvelning Drogheda qirg‘ini bilan ajralib turardi.

Kromvelning Protektorati (1653-1659) “Hukumat quroli” (1653) orqali harbiy boshqaruvni joriy qildi, bu Angliyaning birinchi yozma konstitutsiyasi edi. Lord-protektor sifatida Kromvel agressiv imperializm olib bordi, “G‘arbiy loyiha” (1655) doirasida Yamaykani egalladi va Ispaniyaga qarshi Fransiya bilan ittifoq tuzdi. Ichki siyosatda, mayor-general Puritan axloqini kuch bilan joriy qildi, teatrlarni taqiqladi va protestantlar uchun bag‘rikenglikni rivojlantirdi, ammo 1656-yilda yahudiylar qayta jalb qilindi.

“Taklif va maslahat” (1657) Kromvelga qirollik taklif qildi, u respublika g‘oyalari tufayli rad etdi. Uning 1658-yilda vafoti Richard Kromvelning qisqa hukmronligiga olib keldi va bu esa anarxiyani

qulashiga sabab bo‘ldi quladi.

“Qoldiq parlament” ostidagi Ikkinchi Respublika (1659-1660) muvaffaqiyatsizlikka uchradi, general Monkning aralashuviga sabab bo‘ldi. Konventsiya parlamentining taklifi bilan Charlz II qaytib keldi, Restavratsiya (1660) amalga oshirildi. “Klarendon kodeksi” (1661-1665) dissenterlar (cherkovdan ajralgan protestantlar) ta’qib qilindi, “Qirollik jamiyati” (1660) esa ilm-fanni rivojlantirdi.

Charlz II (hukmronligi 1660-1685) yashirin katoliklik va parlament fitnalarini boshqardi, 1670-yilda “Dover shartnomasi” bilan Fransiya bilan ittifoq tuzdi. Jeyms II ning ochiq katolikligi (hukmronligi 1685-1688) elita orasida norozilik keltirib chiqardi va “Shonli inqilob” (1688) bilan yakunlandi. Orange gersogi Vilgelm bostirib kirishi Jeymsni qochishga majbur qildi, “Huquqlar billi” (1689) parlament ustunligini, diniy bag‘rikenglikni va konstitutsion monarxiyani mustahkamladi.

Madaniyat va siyosiy fikr yuksaldi. Jon Lokning “Hukumat haqida ikki risola” (1689) tabiiy huquqlar orqali inqilobni oqladi, ma’rifatchilik liberalizmini ta’sirladi. Adabiyot Jon Miltonning “Yo‘qotilgan jannat” (1667) va Jon Banianning “Ziyoratchining taraqqiyoti” (1678) asarlarini namoyish etdi, bu puritan etikasini aks ettirdi.

XVIII-XIX asr boshlarida Buyuk Britaniyaning ichki va tashqi siyosati: XVIII asr Gannoverlar sulolasi davrida konstitutsionalizmni mustahkamladi. Jorj I (hukmronligi 1714-1727) va Jorj II (hukmronligi 1727-1760) hokimiyatni Robert Uolpol kabi vazirlarga topshirdilar, u Britaniyaning birinchi bosh vaziri (1721-1742) sifatida homiylik tizimi va barqarorlikni boshqardi.

Ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan, Qishloq xo‘jaligi inqilobi almashlab

ekish va tanlab chatishtirishni joriy qildi, hosildorlikni oshirdi. Sanoat inqilobi boshlandi, Jeyms Vattning bug‘ dvigateli (patent 1769, ammo 1712-yildagi Nyukomen dvigateliga borib taqaladi) va to‘qimachilik texnologiyalari (masalan, Keyning uchuvchi shitokasi, 1733) kabi innovatsiyalar paydo bo‘ldi. Ko‘mir qazib olish va temir ishlab chiqarish ko‘paydi, fabrika tizimlarini rivojlantirdi.

Angliya ma‘rifatchiligi aql va empirizmni ta’kidladi, Isaak Nyutonning “Prinsiplari” (1687) empirizmning cho‘qqisi edi. Devid Yum va Adam Smit (“Xalqlarning boyligi”, 1776) kabi faylasuflar merkantilizmni tanqid qilib, erkin bozorlarni himoya qildilar.

Napoleon urushlari (1793-1815) Britaniyaning bardoshini sinab ko‘rdi. Dastlab fransuzlarga qarshi ittifoqlarning bir qismi bo‘lgan Britaniya, ittifoqchilarni subsidiyaladi, o‘zining dengiz ustunligidan foydalangan holda. Nelson qo‘mondonligidagi Trafalgar jangi (1805) dengiz hukmronligini ta’minlab, Kontinental tizimni blokadaga uchratish imkonini berdi.

Ichki siyosatda, urush soliqlari va inflyatsiya ludditlar qo‘zg‘oloniga (1811-1816) sabab bo‘ldi, ular mexanizatsiyaga qarshi chiqdilar. Yosh Pitt hukumatining davri (1783-1801, 1804-1806) “Xiyonat sudlari” (1794) orqali radikalizmni bostirdi. Birlashish akti (1801) Irlandiyani integratsiya qildi, garchi katoliklarning huquqlari 1829-yilgacha kechiktirilgan bo‘lsa-da.

Vellingtonning Yarim orol urushi (1808-1814) va Vaterloo jangi (1815) Napoleoni mag‘lub etdi. Vena kongressi (1815) Yevropa xaritasini qayta chizdi, Britaniyaning imperatorlik ko‘tarilishini tasdiqlab, Keyp koloniyasi kabi yangi hududlarni qo‘shib oldi.

Shunday qilib, Angliyaning ilk zamonaviy davrdan Napoleon davrigacha bo‘lgan yo‘li absolyutistik mustahkamlash, inqilobiy o‘zgarishlar, konstitutsiyon evolyutsiyasi va sanoat ertagi hamkorligini qamrab oladi. Bu jarayonlar zamonaviy Britaniyani shakllantirdi, ijtimoiy-iqtisodiy innovatsiyalar siyosiy liberallashtirish va madaniy dinamika bilan chambarchas bog‘lanib, global tarixga ta’sir ko‘rsatdi.

XIX asrning birinchi yarmi: sanoat inqilobining yakunlanishi va uning oqibatlari. XIX asrning birinchi yarmi Buyuk Britaniyada Sanoat Inqilobining cho‘qqisiga chiqqan davr bo‘lib, uni dunyoning yetakchi sanoat davlatiga aylantirdi. XVIII asr oxirida boshlangan inqilob 1800-1850-yillar oralig‘ida to‘qimachilik ishlab chiqarish, bug‘ dvigateli va temir ishlab chiqarishdagi innovatsiyalar hisobiga jadallashtirildi. Asosiy yutuqlar orasida fabrikalarga asoslangan ishlab chiqarishni osonlashtirgan Jeyms Vattning bug‘ dvigatelining keng qo‘llanilishi va 1829-yildagi Jorj Stivensonning “Raketa” lokomotivi misolida bo‘lgani kabi temir yo‘llarning kengayishi bor edi. 1851-yilga kelib, Londondagi Kristal Saroyda bo‘lib o‘tgan Buyuk Ko‘rgazma Britaniyaning sanoat ustunligini namoyish etdi, unda mexanizatsiyalashgan qishloq xo‘jaligi, mashinasozlik va global savdo tarmoqlari alohida taqdim etildi.

Ijtimoiy-iqtisodiy nuqtai nazardan, bu davr chuqur o‘zgarishlarga guvoh bo‘ldi. Manchester va Birmingem kabi sanoat markazlariga qishloq aholisining ko‘chishi shaharlashuvning keskin sur‘atlarini keltirib chiqardi, bu esa Fridrix Engelsning “Angliyada ishchi sinfnin ahvoli” (1845) asarida hujjatlashtirilganidek, haddan tashqari qalinlashgan varvarxonalar va jamoat salomatligi inqirozlariga olib keldi. Adam Smit tamoyillaridan kelib chiqqan la-sez-far iqtisodiy

doktrinasi hukmronlik qilib, nazoratsiz kapitalizmni rag‘batlantirdi, biroq sinfiy tafovutlarni yanada chuqurlashtirdi. Ishchi sinf uzog ish vaqtlari, bolalar mehnati va xavfli sharoitlarga chidashga majbur bo‘ldi, bu 1802 va 1833-yillardagi Fabrika Qonunlari kabi erta ijtimoiy islohotlarni turtki berdi va bu qonunlar bolalarni ish bilan ta‘minlashni cheklab, nazoratni joriy qildi.

XIX asr birinchi yarmida - XX asr boshlarida ichki va tashqi siyosat: Siyosiy jihatdan Britaniya kengroq demokratlashuv tomon yo‘l oldi. 1832-yilgi Islohotlar To‘g‘risidagi Qonun parlament o‘rindiqlarini qayta taqsimlab, o‘rta sinfga saylov huquqini berdi va “chirigan burglar” (kam aholiga ega, lekin deputat saylovchi an’anaviy okruglar) ahamiyatini kamaytirdi, ammo ishchi sinflarni chetlab o‘tdi. Keyingi Chartistlar harakati (1838-1848) erkaklar uchun umumiy saylov huquqi, yashirin ovoz berish va-yillik parlament saylovlari haqidagi talablarini petitiyalar orqali ilgari surdi, ammo 1839-yildagi Nyuport qo‘zg‘oloni kabi bostirishlarga duch keldi. Richard Kobden va Jon Brayt boshchiligidagi Anti-Galla Qonunlari Ligasi erkin savdo uchun muvaffaqiyatli kampaniya olib bordi va 1846-yilda Bosh vazir Robert Piyol davrida Galla Qonunlarining bekor qilinishi bilan yakunlandi; bu oziq-ovqat narxlarini pasaytirdi, ammo qishloq xo‘jaligini izdan chiqardi.

Bu davrdagi tashqi siyosat “Pax Britanika” - harbiy-dengiz ustunligi bilan ta‘minlangan nisbiy tinchlik davriga urg‘u berdi. Britaniyaning Napoleon urushlari oqibatlaridagi ishtiroki 1815-yilgi Vena Kongressini shakllantirishga yordam berib, Yevropada kuchlar muvozanatini o‘rnatdi. Mustamlaka kengayishi kuchaydi, Afyun urushlari (1839-1842,

1856-1860) Xitoydagi savdo imtiyozlarini ta'minladi va Gonkongni qo'shib oldi. Hindistonda Sharqiy Hindiston kompaniyasining nazorati anneksiya orqali kengayib bordi va 1857-yilgi Sipohiy qo'zg'oloniga olib keldi, garchi uning to'liq oqibatlar keyinroq namoyon bo'ldi. Ijtimoiy munosabatlar imperialistik qarashlar bilan keskinlashdi, irqiy ierarxiyalar ekspluatatsiyani oqlash vositasi sifatida ishlatildi, ichki tomondan esa o'rta sinfning mavqei yuksalib, aristokratik hukmronlikka qarshi kurash olib bordi.

XIX asrning ikkinchi yarmidagi iqtisodiy va siyosiy taraqqiyot: Gladston va Dizraeli davri. XIX asrning ikkinchi yarmi Buyuk Britaniyaning "dunyo ustaxonasi" deb ataladigan iqtisodiy hukmronligini mustahkamladi. Sanoat ishlab chiqarish cho'qqiga chiqdi, ko'mir qazib olish 1850-yildagi 50 million tonnadan 1913-yilda 292 million tonnagacha o'sib, eksport va infratuzilmani rivojlantirdi. 1856-yilda Bessemer po'lat ishlab chiqarish usulining joriy etilishi ishlab chiqarishda inqilob qildi, Britaniya imperiyasining kengayishi esa xom ashyo va bozorlarni ta'minladi. Biroq, 1870-yillarga kelib Germaniya va Qo'shma Shtatlarning raqobati nisbiy tanazzul boshlanganidan dalolat berib, proteksionizm va erkin savdo o'rtasidagi munozaralarni kuchaytirdi.

Siyosiy jihatdan bu davr liberal Uilyam Gladston va konservativ Benjamin Dizraeli o'rtasidagi raqobat bilan ajralib turdi, ularning navbatdosh bosh vazirliklari (Gladston: 1868-1874, 1880-1885, 1886, 1892-1894; Dizraeli: 1868, 1874-1880) Viktoriya davri islohotlariga yo'l qo'ydi. Byudjet siyosati konservativi va moralisti bo'lgan Gladston tejamlilik, tinchlik va islohotlar siyosatini olib bordi, 1870-yilgi Ta'lim

to‘g‘risidagi qonun (boshlang‘ich ta‘limni joriy qilgan) va 1872-yilgi Ovoz berish to‘g‘risidagi qonun (yashirin ovoz berishni ta‘minlagan) shular jumlasidandir. Uning tashqi siyosati aralashmaslik prinsipi asosida bo‘lsa-da, Alabama da‘volari arbitraji (1872) kabi aralashuvlar AQSh bilan nizolarni hal qilishga xizmat qildi.

Dizraeli esa “Bitta Millat” konservatizmini va imperiyaning ulug‘vorligini himoya qildi. Uning 1867-yilgi Islohotlar to‘g‘risidagi qonuni shahar ishchilariga saylov huquqini berib, saylovchilar sonini ikki baravar oshirdi va bu konservatorlarning jozibadorligini oshirishga qaratilgan strategik harakat edi. Imperialistik jihatdan u Suvaysh kanali ulushlarini sotib olishni (1875) tashkil etdi va qirolicha Viktoriyani Hindiston imperatori deb e‘lon qildi (1876), bu Britaniyaning global nufuzini oshirdi. Dizraeli davridagi Berlin Kongressi (1878) Bolqon xaritasini qayta chizdi va Rossiyaning kengayishini to‘xtatdi.

Irlandiya masalasi doimiy inqirozga aylanib, ijtimoiy-iqtisodiy noroziliklar siyosiy millatchilik bilan chambarchas bog‘landi. Ocharchilikdan aziyat chekkan Irlandiya (1845-1852) ochlik va emigratsiya tufayli bir milliondan ortiq aholini yo‘qotdi va Britaniya yer egalari nisbatan norozilikni kuchaytirdi. Gladstonning Yer to‘g‘risidagi qonunlari (1870, 1881) ijarachilarni himoyalashga qaratilgan bo‘lsa-da, Charlz Styuart Parnell boshchiligidagi Irlandiya parlament partiyasi Muxtoriyat talab qildi. 1886-yilgi Muxtoriyat to‘g‘risidagi qonun loyihasi liberallarni ikki bo‘lakka bo‘lib, Gladstonning mag‘lubiyatiga va uzoq davom etgan mazhabiy keskinliklarga olib keldi.

Ishchilar harakatlarining kuchayishi fonida ijtimoiy munosabatlar

rivojlandi. 1871-yilgi Kasaba uyushmalari to'g'risidagi qonun bilan kasaba uyushmalari qonuniylik kasb etdi, Mashinasozlarning birlashgan jamiyati esa malakali mehnat tashkilotining namunasiga aylandi. Marksizm ta'sirida ishchilar harakati radikallashti va 1889-yilgi London dok ishchilari ish tashlashi kasaba uyushmalarini tan olishni ta'minladi. 1900-yilda Mustaqil Leyboristlar partiyasi (1893) va Kasaba uyushmalari kongressi negizida tashkil etilgan Leyboristlar partiyasining paydo bo'lishi proletariat manfaatlarini ifodalab, sotsializm va farovonlikni himoya qildi.

Lloyd Jorj va urushdan oldingi inqiroz. XX asrga kirgan Britaniyaning ichki siyosati Genri Kempbell-Bannerman (1905-1908) va Gerbert Askvit (1908-1916) boshchiligidagi Liberal hukumatlar davrida ijtimoiy liberalizmga yo'naltirildi, Devid Lloyd Jorj esa asosiy figurada aylandi. G'aznachi vazir (1908-1915) sifatida Lloyd Jorj "Xalq byudjeti"ni (1909) joriy qildi, bu qariyalar nafaqasi (1908) va davlat sug'urtasi (1911) uchun mablag' ajratish maqsadida yer va boylikka progressiv soliqlar joriy etdi va farovonlik davlati asoslarini qo'ydi. Ushbu islohotlar aristokratik qarshilikka duch keldi va 1911-yilgi Parlament to'g'risidagi qonun bilan yakunlandi, bu Lordlar palatasining veto huquqini chekladi.

Irlandiya masalasi keskinlashdi, 1912-yilgi Uchinchi Muxtoriyat to'g'risidagi qonun loyihasi Edvard Karson boshchiligidagi Olster unionistlarining qarshiligini qo'zg'atdi va faqat Birinchi Jahon urushi to'ng'ich fuqarolar urushining oldini oldi. Ayollar saylov huquqi harakati, xususan Ayollarning ijtimoiy va siyosiy ittifoqi (1903) tomonidan boshqarilib, radikal usullarni qo'lladi, ammo saylov huquqi

1918-yilgacha amalga oshirilmadi.

Tashqi siyosat imperial ortiqcha kuchlanish va Yevropa raqobati bilan kurashdi. Fransiya bilan “Yaxshinivat do‘stlik shartnomasi” (1904) va Rossiya bilan Anglo-Rus bitimi (1907) Uch tomonlama Ittifoqni tuzdi va Germaniya militarizmiga qarshi chiqdi. Mustamlaka masalalari orasida Bura urushlari (1899-1902) bor edi, ular Janubiy Afrikani Britaniya hukmronligi ostida birlashtirdi, lekin harbiy zaifliklarni oshkor qildi. Britaniya dominyonlari - Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya va Janubiy Afrika - Vestminster nizomi oldidagi aktlar orqali muxtoriyatga ega bo‘lib, Hamdo‘stlik g‘oyalarini rivojlantirdi.

Urushdan oldingi inqiroz harbiy-dengiz qurollanish poygasi va Bolqon beqarorligi bilan kuchaydi. Agadir inqirozi (1911) va Bolqon urushlari (1912-1913) keskinliklarni oshirdi va natijada Germaniyaning Belgiyaga bostirib kirishi ortidan Britaniya 1914-yil avgust oyida Germaniyaga urush e‘lon qildi.

Birinchi Jahon urushi davrida Buyuk Britaniya. Britaniyaning Birinchi Jahon urushiga (1914-1918) Askvit, keyin esa Lloyd Jorj (Bosh vazir 1916-1922) davrida kirishi millatni benazir miqyosda safarbar qildi. Harbiy xizmat to‘g‘risidagi qonun (1916) orqali joriy qilingan majburiy harbiy xizmat armiyani to‘pladi, iqtisodiyot esa Lloyd Jorj vazirligi (1915) ostida o‘q-dorilar ishlab chiqarish bilan to‘liq urush iqtisodiyotiga o‘tdi. Somma (1916) va Pashandael (1917) janglari og‘ir yo‘qotishlar keltirib chiqardi va jamoat ruhini tushirdi.

Ichki tomondan, urush choralariga Hududni himoya qilish to‘g‘risidagi qonun (1914) kirdi, bu erkinliklarni chekladi, ayollar mehnat kuchiga integratsiyasi esa ularning saylov huquqini

jadallashtirdi. Iqtisodiy jihatdan urush qarzlari o'sdi va Britaniyaning moliyaviy hukmronligiga qiyinchilik tug'dirdi. Mustamlakachilikda, dominyonlar qo'shinlar bilan hissa qo'shib, sadoqatni mustahkamlasada, Gellipolidagi ANZAK kuchlari (1915) misolida mustaqillik urug'larini sepdi.

Lloyd Jorjning koalitsion hukumati inqirozlarni boshqardi, jumladan Irlandiyadagi Pasxa qo'zg'oloni (1916) millatchilikni radikallashtirdi. 1918-yilgi Sulh bitimi bilan urushning tugashi Britaniyani g'olib sifatida ko'rsatsada, bu 700 000 dan ortiq halok bo'lgan, iqtisodiy qiynalgan va Versalda imperiya qayta tuzilgani uchun qurbonliklar hisobiga erishildi.

1800-yildan 1918-yilgacha bo'lgan davrda Buyuk Britaniyaning yo'li sanoat yutuqlari, siyosiy liberallashtirish va imperial cho'qqilarni aks ettiradi, bu esa ijtimoiy tartibsizliklar va global nizolar bilan muloyimlashtirildi. Bu davr zamonaviy farovonlik davlati va dekolonizatsiya uchun asos yaratdi, milliy taraqqiyotni shakllantirishda iqtisodiy kuchlar, siyosiy faollik va xalqaro dinamikaning o'zaro ta'sirini ta'kidladi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. XV asr oxiridan XVIII asr o'rtalarigacha bo'lgan Angliyaning "ilk zamonaviy davri"da ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmalarda qanday asosiy o'zgarishlar ro'y berdi? "Enclosure" (yerlarni yopish) harakatining qishloq aholisiga va iqtisodiyotga ta'siri qanday bo'ldi?
2. Angliyada XVI asrdagi Reformatsiya jarayoni qanday siyosiy va diniy o'zgarishlarni keltirib chiqardi? Genrix VIII ning "Ustunlik to'g'risidagi akti" (1534) va monastirlarni tarqatib yuborish Angliya

jamiyatiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

3. XVII asrdagi Angliya inqilobi (1640-1660) qanday sabablarga asoslangan edi? Oliver Kromvel boshchiligidagi Protektorat va Respublika davrlarida qanday ichki va tashqi siyosat olib borildi?

4. XIX asrning birinchi yarmida Angliyada sanoat inqilobi qanday ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni keltirib chiqardi? Shaharlashuv, ishchi sinfi sharoitlari va 1832-yilgi Islohotlar To'g'risidagi Qonunning ahamiyati qanday edi?

5. XIX asrning ikkinchi yarmida Uilyam Gladston va Benjamin Dizraeli o'rtasidagi siyosiy raqobat qanday asosiy siyosat farqlarini aks ettirdi? Ularning davrida amalga oshirilgan asosiy islohotlar va imperiya siyosati qanday edi?

5-MAVZU. FRANSIYA YANGI DAVRDA: TARIXIY RIVOJLANISHNING ASOSIY VOQEALARI VA JARAYONLARI.

Reja:

1. XVI-XVIII asrlarda Fransiyaning ijtimoiy-siyosiy holati.
2. Buyuk Fransuz burjua inqilobi.
3. Napoleon I hukmronligi davrida Fransiya.
4. Tiklanish davridan I Jahon urushigacha Fransiya tarixi.

Darsning maqsadi: Fransiyaning Yangi davrdagi tarixiy yo‘lini – XVI-XVIII asrlardagi ijtimoiy-siyosiy holat, Buyuk Fransuz inqilobi, Napoleon I hukmronligi, Tiklanish davri va Birinchi Jahon urushigacha bo‘lgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy o‘zgarishlarni chuqur o‘rganishga yordam berish. Dars davomida talabalar Fransiyaning mutlaq monarxiyadan respublikaga, imperiyadan demokratik tizimga o‘tish jarayonini, inqilobiy g‘oyalarning Yevropaga ta’sirini va Fransiyaning zamonaviy davlat sifatida shakllanishini tahlil qilishadi.

Bizdan keyin – hech bo‘lmaganda toshqin bo‘ladi!

Markiz de Pompadur, 1757-yil

XVII asrda Fransiyaning iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy taraqqiyoti ziddiyatli xarakterga ega edi. Kapitalistik munosabatlarning kirib kelishi natijasida yuz bergan iqtisodiy o‘shish, absolyutizmning mustahkamlanishi, soliqlarning oshishi, xalq ommasi ahvolidning yomonlashuvi va doimiy xalq qo‘zg‘olonlari bilan qo‘shilib ketdi. Yangi iqtisodiy munosabatlar, ayniqsa, qishloqda juda qiyinchilik bilan o‘ziga yo‘l ochayotgan edi.

XVI-XVIII asrlarda Fransiyaning ijtimoiy-siyosiy holati: XVI

asr oxiri – XVII asr boshlarida Fransiya iqtisodiy o‘shish davrini boshdan kechiradi. Bunga qirol Genrix IV davrida (1589-1610) soliqlarning kamaytirilishi, manufakturalar uchun qulay moliyaviy sharoitning yaratilishi, ishlab chiqarishni rag‘batlantiruvchi boj soliqlarining joriy qilinishi, texnik qulayliklarning qo‘llab-quvvatlanishi orqali erishildi. Qirol bilan burjuaziya o‘rtasidagi ittifoq mustahkamlanib, xalqning noroziligi ham pasaydi. Natijada muxolifatning harakati uchun ijtimoiy asos ham ancha qisqardi.

1610-yili Genrix IV o‘ldirilgandan so‘ng Qirol Lyudovik XIII ning yoshligi sababli hokimiyat uning onasi Mariya Medichi qo‘liga o‘tdi. Aslida mamlakatni beva qirolichaning ma’shuqi florensiyalik Konchini, keyin esa Lyuin boshqardi. Bu davrda shahzodalar va qirol oilasining ko‘p sonli boshqa a’zolari qirolchaga o‘z huquqlarini da’vo qilib 1614-1620-yillari mamlakatda boshboshdoqlikni vujudga keltirishga qaratilgan harakatni amalga oshirdi. Bu harakat na burjuaziya, na dehqonlar tomonidan quvvatlanmadi. Fransiyada absolyutizmning uzil-kesil mustahkamlanishi kardinal Rishelyo birinchi ministr bo‘lgan-yillarga (1624-1642) to‘g‘ri keladi. Kardinal Rishelyo hukumati absolyutizmi yanada mustahkamlash siyosatini olib bordi: gugenotlarning siyosiy avtonomiyasi yo‘q qilindi, 1632-yilgi feodal zodagonlarning isyoni bostirildi, mahalliy hokimiyatlarning huquqlari provinsiyalar intendantlari foydasiga qisqartirildi.

Fransiyaning ichki rivojlanishi va markaziy hokimiyatning mustahkamlanishi faoltashqi siyosat olib borish imkoniyatini yaratdi. Amerikadagi fransuz mustamlakalariga asos solindi. O‘ttiz-yillik urushning (1618-1648) oxirgi bosqichida Fransiya Gabsburglarga qarshi

koalitsiyaga boshchilik qildi va 1648-yilgi Vestfal tinchlik sulhiga binoan Elzasning anchagina qismini qoʻlga kiritdi. Ammo harbiy xarajatlarning ogʻirligidan norozi xalq qator qoʻzgʻolonlar koʻtardi. XVII asrdagi shunday qoʻzgʻolonlardan eng yirigi Fronda (1648-1653) nomini olgan yirik harakat boʻldi. Bu harakatning boshida qirolning absolyut hokimiyatidan norozi boʻlgan feodal-zodagonlar boʻlib, Fronda bostirilgandan soʻng ular Fransiyada faol siyosiy kuch sifatida barham topdi.

XVII asrning ikkinchi yarmi, ayniqsa 1665-1685-yillari Fransiya sanoatida sezilarli oʻsish yuz berdi. Toshkoʻmir qazib chiqarish boshlandi, metallurgiya mahsulotlari koʻpaydi, ishlab chiqarishning koʻplab sohalarida tarqoq manufaktura va hunarmandchilik oʻrniga markazlashgan manufaktura kela boshladi. Manufaktura tashabbusini qoʻllab-quvvatlash ayniqsa Savdo, sanoat va moliya bosh nazoratchisi Jan Batist Kolber (1619-1683) davrida hukumatning asosiy iqtisodiy siyosatiga aylandi. Biroq sanoat va savdodagi muvaffaqiyatlar oldida qishloq xoʻjaligidagi turgʻunlik ayniqsa koʻzga tashlanarli edi. XVII asrning soʻnggi ellik-yilida oʻnga yaqin qurgʻoqchilik-yillari boʻlib, ochlik umummamlakat miqyosida rostakam ofatga aylandi. Ochlik va kasallikdan minglab odamlarning qirilishi natijasida Fransiya aholisi 1650-yili 20 mln dan 1710-yili 16-17 mln kishigacha kamayib ketdi.

Ichki ziddiyatlarga qaramasdan XVII asrning ikkinchi yarmi va XVIII asrning boshlarida Fransiya faol tashqi siyosat olib bordi. Lyudovik XIV davrida (u 1643-yili taxtga kelib, 1661-yildan 1715-yilgacha 54-yil mustaqil boshqargan) fransuz absolyutizmining yuqori choʻqqiga erishganligi ham shunday tashqi siyosat yurgizish uchun

imkoniyat yaratdi. 1667-1668 va 1672-1678-yillari Ispaniya va Gollandiya bilan bo‘lgan urushlardagi g‘alaba Fransiyaga FranshKonte, Flandriyaning bir qismi, Lotaringiyani qo‘shib olish va Yevropada siyosiy gegemonligini o‘rnatish uchun sharoit tug‘dirdi. Biroq Angliya bilan raqobatda (1701-1714-yillari Ispaniya taxti uchun bo‘lgan urushda) Fransiya yengildi.

XVI–XVII asrlarda fransuz millatining shakllanishi yuz berdi. Ichki bozorning vujudga kelishi, viloyatlararo aholining erkin ko‘chishi, matbuotning kengayishi butun mamlakat bo‘ylab shimoliy fransuz tilining tarqalishiga olib keldi. XVII asrda orfografiya va sintaksisni tartibga solish bo‘yicha islohotlar o‘tkazilib, bu islohotlar hozirgi zamon fransuz tilini yaratish bo‘yicha muhim qadam bo‘ldi. 1631-yil 30 maydan muntazam chiqqan boshlagan umummilliy gazeta (“Gazet”) ham bu ishda muhim rol o‘ynadi. Kardinal Rishelyo tashabbusi bilan 1635-yil 10 fevral kuni tashkil qilingan Fransiya Fanlar akademiyasi esa milliy-ma’rifiy ishlarning markaziga aylandi.

Buyuk Fransuz burjua inqilobi: Qirol Lyudovik XV o‘zining sevimli amaldori Markiz de Pompadurning ta’siriga tushib qolgan edi. U davlat byudjetini o‘yin-kulgi va foydasiz urushlarga behuda sarflardi, oqibatlarini umuman o‘ylamasdi. Uning nabirasi Lyudovik XVI bobosidan mamlakatni dahshatli ahvolda meros qilib oladi. G‘azna bo‘shab qoladi, Fransiya aholisi urushlar va hokimiyatning o‘zboshimchaligidan charchagan edi. 1788-yilga kelib, mamlakat xarajatlari daromaddan 20% ga oshib ketadi va - iqtisodiy inqiroz boshlanadi. Tashqi davlat qarzi besh milliard livrga yetadi. Buyuk Britaniya bilan tuzilgan noqulay savdo shartnomasi import qilinadigan

tovarlarni mahalliy tovarlarga qaraganda arzonlashishiga olib keladi - buning natijasida ko'plab fransuz korxonalari bankrot bo'ldi va ishsizlik boshlanadi. Dehqonchilikda ham vaziyat yomon hosil tufayli murakkablashadi, bu esa non va vino narxini oshiradi.

Inqirozli holatga qaramay Shoh saroyi va zodagonlar dabdabali hayot kechirishda davom etadilar, oddiy xalq esa ishsiz va och edi, burjua (tadbirkorlar) esa halokatli savdo soliqlarini to'lardi. Fransuz jamiyati uch sinfga bo'lingan edi. Birinchisi - ruhoniylar, ikkinchisi - zodagonlar, uchinchisi - oddiy xalq: dehqonlar, ishchilar, burjua va kambag'allar edi. Birinchi va ikkinchi sinflar aholining atigi 6% ni tashkil etardi va hech qanday soliq to'lamasdi.

Bu adolatsizlik fonida ma'rifatparvar faylasuflar: Sharl Lui de Monteskye, Jan-Jak Russo, Volter g'oyalari tobora ommalashib bordi. Ular turli toifadagi odamlar bir-biridan farq qilmasligini, shuning uchun teng huquq va erkinliklarga ega bo'lishlari kerakligini ta'kidlardilar. Rasmiy hukumat bu g'oyalarga qarshi kurashadilar, bu esa ularning xalq orasida mashhurligini oshiradi.

Ko'plab fransuzlar zulmga qarshi kurashib o'z mustaqiligini qo'lga kiritgan Shimoliy Amerika halqlaridan ilhomlangan edilar.

1789-yil General shtatlarning chaqirilishi. Qirol Lyudovik XVI og'ir davrda hukmdordan talab qilinadigan qat'iyat va kuchga ega emas edi. Ammo u shu narsani tushunib yetadiki mamlakat iqtisodiyotini saqlab qolish uchun hamma soliq to'lashi kerak.

1787-yil 22-fevralda Moliya vaziri Kalon qirolni zodagonlar - oliy ruhoniylar va aristokratiya yig'ilishini chaqirishga ko'ndiradi va ularga universal yer solig'inijoriy etishni taklif qiladi. Yig'ilishga kelgan

amaldorlar g‘aznaning ahvolidan xabar topgach dahshatga tushishadi, va Kalonni o‘g‘irlikda ayblashadi va qiroidan Kalonning iste'fosini talab qilishadi. Ularning bunday vakolatlari yo‘q edi, lekin Luidovik XVI amaldorlar bosimi ostida Kalonni istefoga chiqaradi.

Kalon istefosidan keyin ham vaziyat o‘nglanmaydi yuqori elita soliq to‘lashdan bosh tortadi shu sababli, 1789-yil-24-yanvarda qirol barcha viloyatlardan barcha tabaqalarning vakillari - general shtatlarning chaqirilishini e‘lon qiladi. U yig‘in qirolga hammaga mos keladigan yechim topishga yordam berishi kerak edi. Hukumat uchun kutilmaganda bu yangilik Fransiyani juda hayajonga soladi.

General shtatlar 175-yil davomida chaqirilmagan va hamma global o‘zgarishlarni kutayotgan edi. Qashshoqlashgan dvoryanlar o‘z ta’sirini kuchaytirishni, dehqonlar yerga egalik qilishni, burjuaziya esa dvoryanlar bilan teng huquqlarga ega bo‘lish va davlat lavozimlariga kirishga umid qilishardi.

Har bir hudud yig‘ilishda ko‘rib chiqish uchun o‘zining “shikoyatlar ro‘yxati”ni tayyorlaydi. Yuzlab risolalar, deputatlarga murojaatlar chop etiladi. Ko‘chalarda ular tenglik va fuqarolik erkinliklari haqida gapirishadi.

Abbot Siyes burjuaziya vakillari to‘g‘risida “Uchinchi mulk to‘g‘risida” deb nomlangan risola yozadi risolada quyidagi savol javob majd edi:

1. Uchinchi mulk nima? - Hammasi.
2. Hozirgacha siyosiy jihatdan qanday edi? - Hech narsa.
3. U nimani talab qiladi? – Qandaydir huquqa ega bo‘lishni.

General shtatlarning birinchi yig‘ilishi 1789-yil 5-mayda Versaldagi

Kichik o‘yin-kulgilar zalida bo‘lib o‘tadi. Ochilishda qirol deputatlarni “xavfli yangiliklardan” ogohlantiradi. Muhokama uchun faqat moliyaviy masalalar qo‘yiladi.

Uchinchi qatlam vakillari birinchi va ikkinchi qatlam deputatlar sonidan ikki baravar ko‘p deputatlar bo‘lishiga qaramay, har bir elektorat faqat bitta ovozga ega edi. Bu holat ularga yoqmasdi va ular ya‘ni Uchinchi qatlam vakillari individual tarzda ovoz berishni talab qilishadi, ammo hukumat ularning bu talabini rad etadi.

Bu holat liberal fikrli deputatlarni g‘azablantiradi. Burjuaziya vakillari 17- iyun kuni ko‘pchilik ovoz bilan (490 - 90) mamlakat taqdirini hal qiladigan Milliy Assambleyani tuzadilar. 20-iyun kuni deputatlar navbatdagi yig‘ilishga kelishadi, ammo “Kichik o‘yin-kulgilar” zali yopiq bo‘ladi: qirol ta‘mirlash bahonasida hech kimni kiritmaslikni buyuradi. Keyin deputatlar to‘p o‘ynash uchun qirollik zalini egallab olishadi va bir birlariga Konstitutsiya qabul qilinmaguncha tarqalmaslikka va‘da berishadi.

Bu vaziyat qirolni g‘azablantiradi va soqchilarni olib kelib, hammaga tarqalishni buyuradi, lekin majlis raisi Jan Baili “Yig‘ilgan xalq buyuruqqa bo‘ysinmaydi” deb javob beradi. Markiz de Lafayette boshchiligidagi liberal zodagonlar qurollarini qo‘riqchilarga qarshi ko‘taradilar. Qon to‘kilishidan qo‘rqan, Lyudovik XVI Milliy Assambleyani qonuniy deb tan olishga majbur bo‘ladi. 1789--yil 9-iyulda u Ta‘sis majlisi deb nomlanadi. Uning vazifasi Konstitutsiya ishlab chiqishi va boshqaruvning yangi shaklini tanlashi kerak edi.

Qirol taslim bo‘lmoqchi emas edi: 11-iyulda u uchinchi mulkni qo‘llab- quvvatlagan moliya vaziri Nekerni ishdan bo‘shatadi. Bu

barchani g'azablantiradi: oddiy fuqarolar uni islohotchi sifatida ko'radilar va zodagonlar esa uni iqtisodiy inqirozni to'xtata oladigan yagona shaxs deb bilishardi. Parijni qirollik qo'shinlari o'rab oladi. Bo'lajak qirg'in haqidagi mish-mishlar butun shaharga tarqaladi.

Bundan habar topgan Ta'sis majlisi ishtirokchilari ish tashlashga qaror qilishadi.

— Bu norozilik namoyishimi!

— Yo'q hukmdor. Bu inqilob.

Lyudovik XVI va gersog Liankur, 14-iyul 1789.

Inqilobining boshlanishi. 1789-yil 14-iyulda parijliklar olomoni siyosiy mahbuslar uchun mo'ljallangan qamoqxona Bastiliyani egallab olishadi. Bu kun Buyuk Fransiya inqilobining boshlanishi hisoblanadi. Bastiliya qo'zg'olonchilar uchun o'zlari nafratlangan avtokratiyaning ramzi edi. Bundan tashqari, inqilobchilar u yerdan qurol topishga umid qilishgan edi. Keyinchalik bu qal'a vayron bo'ladi. Shunisi ajablanarliki, hujum paytida u yerda bor-yo'g'i yetti mahbus - to'rtta qalbaki, ikkita aqldan ozgan odam va bir qotil bo'lgan.

“Ozodlik! Tenglik! Birodarlik!” shiorlari barcha yirik shaharlarda yangraydi.

Hamma joyda qirol hukumatini ag'darib, Ta'sis majlisiga sodiqlikka qasamyod qiladilar. Norozilik ko'lamini baholab, Luidovik XVI o'z qo'shinlarini Parijdan chaqirib oladi va Nekkerni vazir lavozimiga qaytaradi. Shu paytdan boshlab Ta'sis majlisi mamlakatda oliy hokimiyat organiga aylanadi.

Shu vaqtdan boshlab Fransiya misli ko'rilmagan o'zgarishlar ro'y beradi. Avgust oyining boshida krepostnoylik tugatiladi, dehqonlarning

feodal burchlari bekor qilinadi, zodagonlar va ruhoniylar imtiyozlardan mahrum qilinadi. Imtiyozli mulklar tugatiladi. Amaldorlar va ruhoniylar endi tayinlanmaydigan, balki saylanadigan bo'ladi. Barcha cherkov mulki milliylashtiriladi. 1789-yil 26-avgustda "Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi" qabul qilinadi. Shaxs, so'z va e'tiqod erkinligi tug'ilishdan boshlab tabiiy va har bir kishiga tegishli deb e'lon qilinadi. Bundan buyon hamma odamlar qonun oldida teng hisoblanishi belgilab qo'yiladi.

Dastavval qirol deklaratsiya va boshqa farmonlarni qabul qilishdan bosh tortadi, ammo jamoatchilik bosimi ostida ularni qabul qilishga majbur bo'ladi. 1791-yil 3-sentabrda Konstitutsiya qabul qilingandan keyin esa qirol faqat ijro etuvchi hokimiyatga egalik qilardi va u ham cheklangan edi. Darhaqiqat, endi uning vazifalari Ta'sis majlisi o'rniga yaratilgan Qonunchilik Assambleyasining buyruqlarini imzolash bilan qisqartirildi. Konstitutsiyaning qabul qilinishi Fransiyada absolyutizmga barham beradi.

Monarxiyaning tugatilishi. Inqilob boshida eng kuchli siyosiy kuch yakobinlar jamoasi edi. Uning a'zolari sobiq Yakov monastirida yig'ilishlar o'tkazganlar, shuning uchun bu nom berilgan. Yakobinlar uchinchi mulk manfaatlarini himoya qilganlar va inqilobni qizg'in qo'llab-quvvatlaganlar.

Biroq, 1792-yil boshiga kelib, jamoa ichida kelishmovchiliklar boshlanadi, bu esa bo'linishga olib keladi. Jamoada ikki guruh paydo bo'ladi.

Jirondachilar esa nisbatan mo'tadil liberallar hisoblanishgan. Ular inqilobni Fransiyadan tashqariga yoyish va barcha xalqlarga inson

huquqlarini berish niyatida edilar. Ular ziyolilar manfaatlarini ifodalashgan. Bu nom Jironda departamentidan olingan bo‘lib, u yerdan partiyaning birinchi a‘zolari saylangan. Ko‘zga ko‘ringan partiya vakillari - Per Vikteryunen, Vernyu Jak, Pyer Brisso hisoblanadi.

Montanyarlar jamoasi esa radikal liberallar bo‘lgan. Ular mayda burjuaziya, oddiy fuqarolar va kambag‘allar manfaatlarini ifodalagan. Ular jamiyatni to‘liq demokratlashtirishni, qo‘lda qurol bilan manfaatlarni himoya qilishning qonuniy huquqini talab qilganlar. Ularning ismi "yuqoridan kelgan odamlar" deb tarjima qilinadi - yig‘ilishlarda ular yuqori chap qatorlarni egallashgan. Ko‘zga ko‘ringan vakillari - Maksimilian Robespier, Jorj Danton , Jan-Pol Marat. Partiya Bo‘linishdan keyin "yakobin" va "Montanyard" so‘zlari sinonimga aylanadi.

Uchinchi siyosiy kuch Felyanlar klubi edi - ular dvoryanlar va yirik burjuaziya manfaatlarini ifodalovchi liberal monarxistlar edi. Ular inqilob maqsadlariga erishildi va uni tugatish vaqti keldi, deb hisoblashgan. Bu nom yig‘ilish joyi - Felyan ordenining sobiq monastiri bilan bog‘liq. Ko‘zga ko‘ringan vakillari - Jan Baili, Onore Mirabo, Gilbert Lafayette. Har bir partiyaning o‘z dasturi va o‘z foydasiga dalillari bor edi, ammo barcha rejalar buziladi 1791-yil 20- iyunda, qirol mamlakatdan qochishga harakat qiladi.

Kechasi Lyudovik XVI va uning oilasi oddiy odamlardek kiyinib, yashirincha Parijni tark etishadi, lekin bir kundan keyin ular Germaniya chegarasidan unchalik uzoq bo‘lmagan Varen shahrida qo‘lga olinadi. 25-iyun kuni qirollik oilasi Parijga qaytariladi. Bu mamlakat fuqarolari uchun zarba bo‘ladi halq qirol xiyonat qildi va o‘z fuqarolarini tashlab

ketdi deb hisoblaydi. Inqilobiy tuyg‘ular yangi kuch bilan alanganadi. Montanyarlar mamlakatni respublika qilib qayta tashkil etishni talab qiladilar. 17-iyul kuni Montanyarlar yetakchilaridan biri Jorj Danton Mars maydonida miting o‘tkazadi va u yerda qirolning taxtdan voz kechishi uchun imzo to‘playdi. Voqea joyiga Parij meri Bayli, Milliy gvardiya rahbari Lafayet va askarlar yetib kelishadi. Ular qirol qochib ketmaganini, balki uni o‘g‘irlamoqchi bo‘lganliklarini e‘lon qilishadi. Ular odamlardan tarqalishni talab qilishadi biroq, odamlar tarqalmaydilar. Shundan so‘ng otish buyrug‘i beriladi - soqchilar ellik kishini o‘ldiradi, bir necha yuz kishi yaralanadi. Bu inqilobchilar o‘rtasidagi birinchi qonli to‘qnashuv edi.

Fransiyadagi keskin vaziyat qo‘shni davlatlarni xavotirga soladi. Avstriya va Prussiya hokimiyatni Lyudovik XVI ga qaytarish niyatini e‘lon qiladi va Fransiyaga bostirib kirish bilan tahdid qiladi. Jirondachilar bundan o‘z manfaati yo‘lida foydalanishadi. 20-aprelda ular Qonunchilik Assambleyasini Avstriyaga urush e‘lon qilishga ko‘ndirishadi. Lyudovik XVI urush e‘loniga imzo chekadi - agar urush muvaffaqiyatli tugasa, u hokimiyati tiklanadi deb umid qiladi.

Ammo urush fransuzlar uchun omadli kechmaydi. Armiyada ofitserlar yetarli emas edi - zodagonlarning aksariyati qochib ketishadi ba‘zilari hatto dushman tomoniga o‘tishadi. Oziq-ovqat va tartib-intizom bilan bog‘liq muammolar ham bor edi. Biroq, fransuzlar harbiy muvaffaqiyatsizliklar uchun qirol oilasini ayblaydilar. Qirolning rafiqasi Mari Antuanetta esa Avstriya imperatorining singlisi bo‘lib, bosqinni tezlashtirish uchun bor kuchi bilan harakat qiladi.

1-avgust kuni Avstriya qo‘mondoni Braunshveyg gertsogi, agar

Lyudovik XVI uning oilasi xavf ostida bo'lsa, Parijni vayron qilish bilan tahdid qilgan manifestini e'lon qiladi. Bu xabar parijliklarni g'azablantiradi. 1792-yil 10-avgustda Milliy gvardiya qirol saroyiga bostirib kirib, Lyudovik XVI va uning oilasini qamoqqa tashlaydi. Shu kundan boshlab Fransiya respublikaga aylanadi. Qonunchilik Assambleyasi iste'foga chiqadi va Jirondachilar boshchiligidagi Milliy Konventsiya chaqirilishini e'lon qilinadi.

1792-yil dekabr oyida Lyudovik XVI "erkinlik, millat va insoniyatga qarshi jinoyatlar uchun" o'limga hukm qilinadi. 1793-yil 21-yanvarda qirolning boshi gilyotin bilan kesiladi. O'sha-yilning kuzida malika ham qatl etiladi.

Yakobinlar terrori Milliy konventning birinchi qarorlaridan biri taqvimni o'zgartirish edi. 1789-yil Ozodlikning birinchi-yili deb e'lon qilinadi, haftalar dekadalar bilan almashtiriladi, kun va oylarning yangi nomlari tasdiqlanadi. Biroq, o'tmishni unutish muammolarni hal qilmaydi.

Fransiyaga qarshi urushga Muqaddas Rim imperiyasi, Angliya va Ispaniya urushga qo'shiladi - Fransiya dushmanlar tomonidan o'rab olinadi va mag'lubiyatga uchraydi. Bu vaqtda g'azna ham bo'shab qoladi.

Yakobinlar mamlakatdagi muammolar uchun hukmron partiyani ayblaydilar. 1793-yil 6-aprelda Danton boshchiligidagi Xalq najot qo'mitasi tuziladi, u xoinlarni, fitnachilarni va aksilinqilobchilarni jazolashni va'da qiladi.

Yakobin Marat tomonidan nashr etilgan mashhur inqilobiy gazeta "Xalq do'sti" Jirondachilarga qarshi repressiyaga chaqiradi. 31-may

kuni konvent devorlari ostida to'plangan olomon Jirondistlar rahbari Vernyu va uning sheriklarini ekstraditsiya qilishni talab qiladi. 2-iyulda ular uy qamog'iga olinadi, 23-oktabrda esa butun partiya rahbariyati gilyotinaga tortiladi. Shu vaqtdan boshlab Fransiyada terror davri boshlanadi. Hokimiyatga Yakobinchilar keladi.

Yakobinlar hokimiyatga kelgach, mehnat, ta'lim, tibbiy xizmat va ijtimoiy imtiyozlar huquqlarini kafolatlaydigan yangi respublika Konstitutsiyasini e'lon qiladilar. Konstitutsiya urush tufayli kuchga kirmaydi. Bu orada Robespeyr boshchiligidagi yakobinlar boshchiligidagi Konvent "vaqtinchalik inqilobiy tartib" o'rnatadi.

Yakobinlar armiyani mustahkamlash uchun umumiy safarbarlik e'lon qilinadi. Barcha zavod va korxonalar davlat tasarrufiga olinadi. Ular nonning maksimal narxini belgilashadi. Bu tadbirni amalga oshirish uchun dehqonlardan g'alla majburan tortib olinadi va novvoyxonalar o'rtasida taqsimlanadi. Faqat davlat mahsulot savdosi bilan shug'ullanishi mumkin bo'ladi - chayqovchilik o'lim bilan jazolanadi. Bu holatlar butun mamlakat bo'ylab tartibsizliklar boshlanishiga olib keladi, hukumat ularga hibsga olish va qatl qilish to'lqini bilan javob beradi. Robespeyr raqobatchilarni yo'q qilish uchun qo'lidan kelganini qiladi - keyingi-yillarda Danton, Beyli va boshqa xarizmatik rahbarlar qatl etiladi. Marat dvoryan ayol Sharlotta Kordeyning qo'lidan vafot etadi – u o'z hammomida pichoqlab o'ldiriladi.

1793-yil 17-sentabrda "Gumonlanuvchilar to'g'risida"gi qonun qabul qilinadi. Endi politsiya insonlarni nafaqat haqiqiy harakatlar uchun, balki aksilinqilobiy faoliyatda gumon qilib, hibsga olishlari mumkin edi. Guvohlarni so'roq qilish va advokat olish huquqi bekor

qilinadi. Odamlar sudsiz va tergovsiz qatl qilinadi.

Yuqoridagi salbiy xolatlar bilan birga Fransiyada ijobiy o'zgarishlar ham sodir bo'ladi. Frontda uzoq kutilgan burilish nuqtasi bo'ladi. 1794-yil qishda armiya yangi qo'shinlar bilan to'ldiriladi va bahorga kelib fransuzlar mamlakatni bosqinchilardan tozalashga muvaffaq bo'lishadi. Vaziyat barqarorlashadi va Robespier Konventni xoinlardan tozalash uchun oxirgi terror to'liqini kerakligini e'lon qiladi. Deyarli har bir deputatning hayotidan qo'rqib qoladi.

9-Termidor (27 iyul) kuni Sen-Just Konvent qo'mitalarining hisobotini o'qishi kerak bo'ladi. U bir necha so'z aytishga ulgurmay turib, Sent-Just va Robespeyrning gapirishiga yo'l qo'ymaslik uchun fitnachilarning kelishuviga ko'ra, Tallen uni to'xtatdi. Undan keyin bir qator ma'ruzachilar: Biyo-Varen, Barer, Vadye,lar uni gapirishiga yo'l qo'yishmaydi. Biri Robespeyrni inqilob dushmanlariga haddan tashqari yumshoqlikda, ikkinchisi haddan tashqari terrorda aybladi. Robespeyr e'tiroz bildirmoqchi bo'ladi, lekin "Zolinga so'z yo'q!" deb unga so'z berishmaydi. Milliy gvardiya qo'mondoni Anrio va Inqilobiy tribunal raisi Dyumani hibsga olishga qaror qilinadi. Qomooq olish navbati Robespeirga keladi. Uncha mashxur bo'lmagan taniqli montenyard va Dantonist Lushe ham Robespeyrni hibsga olish taklifini taqdim etadi. "Yashasin Respublika!" degan hayqiriqlar ostida Robespeyr, Sen-Just va Kutonni hibsga olish taklifi bir ovozdan qabul qilinadi. "Respublika? Respublika halok bo'ldi - qaroqchilar shohligi keldi! - bu Robespeyrning Konventsiyadagi so'nggi so'zlari edi. Leba va kichik Robespier ham o'zlarini hibsga olishni talab qilishadi. Hibsga olinganlar qamoqxonaga olib ketishgan. Robespeyr - Lyuksemburg qamoqxonasiga olib boriladi

lekin qamoqxona boshlig'i mashhur mahbusni qabul qilishdan bosh tortadi.

1794-yil 28-iyulda u 24 ta tarafdori bilan birga gilyotinga tortiladi. 29-iyul kuni Parijdagi tartibsizliklardan keyin yana 71 kishi qatl etiladi - bu Fransiya inqilobi-yillaridagi eng yirik ommaviy qatl edi.

Faqatgina rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, 1793–1794-yillarda 17 mingdan ortiq kishi sudlangan va qatl etilgan. To'polon va qamoqxonalarda qancha odam halok bo'lgani noma'lum.

Direktoriyaning o'rnatilishi (1794-1799). Robespeyr va tarafdoshlari qatl etilgandan so'ng Yakobinlar klubi tarqatib yuboriladi. Jirondachilar yashiringan joylaridan chiqib, Konventga qaytishadi, yangilangan hukumat umumiy amnistiya e'lon qildi. 1795-yil avgustda deputatlar yangi Konstitutsiyani qabul qiladilar. Endi qonun chiqaruvchi hokimiyat Qonun chiqaruvchi korpusga o'tadi, uning yuqori palatasi Oqsoqollar kengashi, quyi palatasi esa Besh yuzlar kengashi deb ataladi. Ijro etuvchi hokimiyatni besh yuz kishilik Kengash taklifiga binoan Oqsoqollar kengashi tomonidan saylanadigan besh kishi amalga oshiradigan bo'ldi.

Hukumat iqtisodiyotga aralashishni to'xtatadi va maksimal narxlarni bekor qiladi. Iqtisodiyotga aralashishda voz kechish va maksimal narxlarni olib tashlash quyidagi salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Bu inflyatsiyaga olib keladi. Mahsulotlar qimmatlashadi, oddiy aholi tez fursatda qashshoqlashadi va chayqovchilik avj oladi. Viloyatlarda banditizm rivojlanadi.

Yakobinlar mamlakatning chekka hududlarida yangi hukumatga qarshi qo'zg'olonlar uyushtirishga urinadilar, biroq ular umumiy

qo‘zg‘olonga aylana olishmaydi –chunki xalq inqiloblardan charchagan edi. "Inqilob" so‘zining o‘zi taqiqlanadi. Bu orada frontda ishlar yaxshilanib boradi: iste'dodli yosh general Napoleon Bonapart qo‘mondonligi ostidagi armiya Italiyaning Gabsburglar mulkiga bostirib kiradi va Avstriya imperatorini tinchlik shartnomasini imzolashga majbur qiladi. Shu bilan urush tugaydi va Napoleon milliy qahramonga aylanadi.

1799-yilgi davlat to‘ntarishi. 1797-1798-yillarda Napoleon Suriya va Misrda yana bir qancha yorqin g‘alabalarni qo‘lga kiritadi. Kuchli davlatlar kuchayib borayotgan Fransiya xavotir bilan qaray boshlaydi va yangi urush uchun kuchlarni to‘plashadi. Endi fransuzlarga Buyuk Britaniya, Avstriya, Italiya, Shvetsiya, Rossiya va Turkiya qarshilik ko‘rsatadi. Mamlakat yana bosqinchilik xavfi ostida qoladi. Ammo fransuzlar Napoleonning harbiy dahosiga tayanadilar. 1799-yil kuzida Direktoriyaning bir nechta a‘zolari o‘z raqiblariga qarshi fitna uyushtirishga qaror qilishadi va harbiy yordam uchun Napoleonga murojaat qilishadi. Yosh general o‘zining vaqti kelganini tushunib yetadi. 1799-yil 10-noyabrda Napoleon askarlar hamrohligida Beshyuzlar kengashi yig‘ilishida paydo bo‘ladi va Beshyuzlar kengashini hokimiyatni uchta konsulga topshirishga majbur qiladi, uch konsuldan biri Bonapartning o‘zi edi. Bu voqea bilan Buyuk Fransuz inqilobi tugaydi.

Buyuk Fransuz inqilobining yakunlari. Inqilob sinflar huquqlarini tenglashtirib, fransuz xalqini feodal qoldiqlaridan qutqaradi. Lekin bu natijaga erishish uchun - tartibsizliklar, fuqarolar urushlari va terror yuz beradi bu qirg‘inlar minglab odamlarning hayotiga zomin bo‘ladi. 1789-

1799-yillardagi voqealar butun dunyo uchun ogohlantirish bo‘lib qoladi. “Ozodlik! Tenglik! Birodarlik!” butun Yevropaga tarqaladi. Ko‘pgina mamlakatlarda liberal doiralar paydo bo‘ladi, ularda monarxlar hokimiyatini cheklash va Konstitutsiyani qabul qilish istiqbollari muhokama qilinadi. Ba’zi hukmdorlar Lyudovik XVI taqdirining takrorlanishidan qo‘rqib, aholi foydasiga islohotlar o‘tkaza boshlaydilar, boshqalari uchun bu qatag‘on orqali o‘z hokimiyatini mustahkamlash uchun sabab bo‘ladi. Keyingi barcha siyosiy inqiloblar fransuz tajribasiga asoslanadi. Buyuk fransuz inqilobining eng muhim yutuqlaridan biri inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasining qabul qilinishi edi. U dunyoning ko‘pgina mamlakatlari huquqiy tizimlarining asosini tashkil etdi va zamonaviy xalqaro huquqning asosi bo‘lib xizmat qilmoqda.

Napoleon I hukmronligi davrida Fransiya: Napoleon Bonapartning ko‘tarilishi 1799-yil 9-noyabrda (inqilob taqvimiga ko‘ra 18 Brumer) sodir bo‘lgan davlat to‘ntarishi bilan boshlandi, u Direktoriyani ag‘darib, Konsullikni tuzdi va Birinchi Konsul lavozimini egalladi. Bu voqea inqilobiy o‘n-yillikning yakuni va markazlashtirilgan avtoritar hukmronlikning boshlanishini belgilab berdi. 1804-yilda Napoleon o‘zini fransuzlar imperatori deb e‘lon qildi va respublikani Birinchi Fransuz imperiyasiga aylantirdi, shu bilan birga yangi konstitutsiya orqali inqilobiy tamoyillar monarxik unsurlar bilan uyg‘unlashtirildi.

Ushbu davrda Fransiya misli ko‘rilmagan harbiy kengayishni boshdan kechirdi. Napoleonning “Buyuk Armiyasi” Yevropaning katta qismini zabt etib, Napoleon Kodeksini – qonun oldida tenglik,

meritokratiya va dunyoviylik tamoyillarini targ'ib qiluvchi huquqiy hujjatni – butun qit'aga tarqatdi. Islohotlar qatoriga Fransiya bankining tashkil etilishi, Katolik cherkovi bilan diniy barqarorlikni tiklash uchun Konkordat tuzilishi va litsey kabi ta'lim muassasalarining barpo etilishi kiradi. Biroq, bu yutuqlar doimiy urushlar fonida amalga oshirildi. Austerlitz (1805) va Yena (1806) janglari g'alabalari bilan birga, 1812-yilda Rossiyaga bo'lgan fojiali yurish kabi muvaffaqiyatsizliklar ham bo'ldi.

Napoleon urushlari mag'lubiyat bilan yakunlandi. 1814-yilda Oltinchi Koalitsiyaning Fransiya bostirib kirishi Napoleonning taxtdan voz kechishi va Elba oroliga surgun qilinishiga olib keldi. 1815-yildagi “Yuz kun” davridagi qisqa muddatli qaytishi Vaterloo jangi bilan yakunlandi va uning Sent-Elena oroliga oxirgi surguniga sabab bo'ldi. Bu davr nafaqat Yevropani qayta shakllantirdi, balki Fransiya iqtisodiy jihatdan qiyin ahvolga solib, siyosiy jihatdan bo'lingan holatda qoldirdi va monarxiyaning tiklash davri uchun zamin yaratdi.

Napoleonning qulashi ortidan Vena Kongressi 1814-1815-yillarda Burbon monarxiyasini Lyudovik XVIII ostida tiklab, Burbon restavratsiyasi davrini boshladi. Bu davr konstitutsiyaviy monarxiya bilan konservativ siyosatni muvozanatlashtirishga qaratilgan edi, ammo ultra-royalistik guruhlar va liberal muxolifat tufayli keskinliklar yuzaga keldi. 1824-yildan boshlab Karl X ning reaksion hukmronligi bo'linishlarni kuchaytirdi va natijada 1830-yil iyul inqilobi sodir bo'lib, Lui-Filipp “Iyul monarxiyasi” ostida qirol etib tayinlandi.

Tiklanish davridan I Jahon urushigacha Fransiya tarixi: Iyul monarxiyasi (1830-1848) burjuaziya manfaatlarini, industrializatsiya

orqali iqtisodiy o‘rinishni va Jazoirni mustamlaka qilishni rag‘batlantirdi. Biroq, ijtimoiy tengsizliklar noroziliklarga sabab bo‘ldi va iqtisodiy tanglik va umumiy saylov huquqi talablari fonida 1848-yilgi inqilobga olib keldi. Ushbu qo‘zg‘olon Ikkinchi respublikani barpo etdi, dekabr oyida esa Lyudovik-Napoleon Bonapart (Napoleonning jiyani) prezident etib saylandi.

Lyudovik-Napoleonning prezidentligi qisqa muddatli bo‘ldi. 1851-yildagi davlat to‘ntarishi assambleyani tarqatib yubordi va 1852-yilda o‘tkazilgan plebistsit uning Napoleon III imperatori deb e‘lon qilinishiga olib keldi, shu tariqa Ikkinchi Fransuz imperiyasi tashkil etildi. Bu rejim avtoritarizmni modernizatsiya bilan uyg‘unlashtirdi, bunda Baron Osman rahbarligidagi Parij shahrini qayta qurish, temir yo‘llarni kengaytirish va erkin savdo siyosati amalga oshirildi. Qrim urushi (1853-1856) va Meksikaga aralashuv (1861-1867) kabi tashqi sarguzashtlar obro‘ni oshirdi, lekin resurslarni quritdi.

Imperiyaning qulashi 1870-yilda Fransiya-Prussiya urushi bilan keldi. Ems depeshasidan g‘azablangan Fransiya Prussiyaga urush e‘lon qildi, ammo Sedanda qattiq mag‘lubiyatga uchrab, Napoleon III asirga olindi. Bu voqea 1870-yil 4-sentyabrda Parijda Prussiya qo‘shinlari tomonidan qamal qilingan paytda Uchinchi respublikaning e‘lon qilinishiga olib keldi. Urush 1871-yilda Frankfurtdagi tinchlik shartnomasi bilan yakunlandi, bunda Elzas-Lotaringiya Germaniyaga berildi va tovon puli to‘lash majburiyati yuklatildi, Fransiya esa “revanch” (qasos olish) tuyg‘usini kuchaytirdi.

Imperiyaning qulashi ortida tashkil etilgan Uchinchi respublika Parij Kommunasi qo‘zg‘oloni (1871) kabi jiddiy sinovlarga duch keldi,

bu radikal sotsialistik tajriba hukumat qo‘shinlari tomonidan bostirildi. Dastlab monarxistlar hukmron bo‘lgan respublika 1879-yilga kelib respublikachi rahbarlar ostida barqarorlashdi, prezident va ikki palatali parlament tizimi joriy qilindi.

Ushbu davrda jamiyat va siyosat sohalarida muhim islohotlar amalga oshirildi: erkaklarning umumiy saylov huquqi mustahkamlandi, Jul Feri rahbarligida majburiy ta’lim joriy etildi (1881-1882) va mehnat huquqlari rivojlantirildi. Biroq, Panama kanalidagi korrupsiya mojarosi (1892) va Dreyfus ishi (1894-1906) – yahudiy ofitser Alfred Dreyfusning vatan xoinligida ayblanib, nohaq hukm qilinishi – respublikachilar, monarxistlar, klerikal va antiklerikallar o‘rtasidagi chuqur bo‘linishlarni ochib berdi va 1905-yilda din davlatdan ajratilishiga olib keldi.

Iqtisodiy jihatdan Fransiya sanoatni rivojlantirdi, po‘lat, avtomobilsozlik va aviatsiya sohalarida o‘shish kuzatildi, ammo Angliya va Germaniyadan ortda qoldi. Mustamlakachilik kuchaydi, Hindixitoy, Afrika va Tinch okeanidagi hududlarni egallab, millatchilik maqomini oshirdi, biroq raqobatni ham kuchaytirdi.

Xalqaro miqyosda Elzas-Lotaringiyaning yo‘qotilishi Germaniyaga nisbatan dushmanlikni keltirib chiqardi. Fransiya ittifoqlar tuzdi: Rossiya bilan Ikki tomonlama ittifoq (1894) va Angliya bilan “Yaxshi kelishuv” (Entente Cordiale, 1904), 1907-yilda esa Uch tomonlama Ittifoqqa aylanishiga olib keldi. Marokashdagi inqirozlar (1905, 1911) keskinliklarni yanada kuchaytirdi. 1914-yilga kelib, ArxGertsog Franz Ferdinandning o‘ldirilishi zanjirli reaksiyani boshlab berdi va Shlifen rejasining tahdidi ostida Fransiya safarbar etilib, Ittifoqchi davlatlar

tarkibida Birinchi Jahon urushiga qo‘shildi. XX asrda yuz bergan I va II Jahon urushlari Fransiya uchun qisqa davr ichida ikki marta qayta tiklanish darajasida og‘ir oqibatlarga olib keldi.

Napoleon Bonapartning hokimiyatga kelishidan boshlab Birinchi Jahon urushigacha bo‘lgan davrda Fransiya imperiya qurish, inqilobiy o‘zgarishlar va respublikaning mustahkamlanishi kabi turg‘un yo‘ldan o‘tdi. Avtoritar intilishlar va demokratik islohotlarning uzluksiz o‘zaro ta’siri nafaqat fransuz jamiyatini qayta belgiladi, balki Yevropaning geosiyosiy landshaftiga ham ta’sir ko‘rsatdi. 1815 va 1870-yillardagi sharmandaliklar “revanch” (qasos olish) tuyg‘usini keltirib chiqardi va natijada Fransiyaning Buyuk urushga olib kirgan ittifoqlar shakllandi. Ushbu davr ichki dinamika va tashqi bosimlarning qanday qilib mustahkam millatni shakllantirganligini, uni global maydonda o‘z g‘oyalarini himoya qilishga tayyorlaganligini ko‘rsatadi. Bu tarixni tushunish zamonaviy Fransiyaning siyosiy o‘ziga xosligi ildizlarini va uning XX asrdagi mojarolardagi o‘rnini ochib beradi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar:

1. XVII asrda Fransiya absolyutizmning mustahkamlanishi qanday jarayonlardan o‘tdi va bu siyosatning asosiy natijalari nima bo‘ldi?
2. “Buyuk Fransuz inqilobi”ning boshlanishiga olib kelgan asosiy sabablar qanday ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy omillardan iborat edi? 1789-yil voqealarini tahlil qiling.
3. Fransuz inqilobi davrida (1789-1799) qanday siyosiy kuchlar (Yakobinlar, Jirondachilar, Montanyarlar, Felyanlar) faoliyat yuritdi va ularning dasturlari va o‘rtasidagi asosiy kelishmovchiliklar nimadan iborat edi?

4. Napoleon Bonapart qanday tarixiy sharoitda hokimiyatga keldi va uning hukmronligi davrida (1799-1815) Fransiyada qanday ichki islohotlar amalga oshirildi?
5. XIX asrda Fransiyada qanday siyosiy tizimlar almashindi (Burbon restavratsiyasi, Iyul monarxiyasi, Ikkinchi respublika, Ikkinchi imperiya, Uchinchi respublika) va bu o'zgarishlarning Fransiya jamiyatiga ta'siri qanday bo'ldi?

XULOSA

Yangi davr (taxminan XV asr oxiridan XIX asr o'rtalarigacha) jahon tarixida fundamental sivilizatsion o'zgarishlar davri hisoblanadi. Ushbu davrda sodir bo'lgan jarayonlar nafaqat Yevropa va Amerikaning, balki butun insoniyatning keyingi tarixi yo'nalishini belgilab berdi.

Yangi davrning markaziy hodisasi – Buyuk geografik kashfiyotlar – insoniyatning fazoviy tasavvurini tubdan o'zgartirdi. Bu kashfiyotlar nafaqat yangi qitalarni ochib berdi, balki global migratsiya, madaniyatlar almashinuvi va transokean savdo tarmoqlarini yaratdi. Natijada vujudga kelgan “narx-navo inqilobi” va oltin-kumush oqimi Yevropada iqtisodiy dinamizmini kuchaytirdi va kapital akkumulyatsiyasini jadallashtirdi.

Yangi davrda feodal iqtisodiyotning parchalanishi va protokapitalistik munosabatlarning shakllanishi kuzatildi. Manufaktura ishlab chiqarishining paydo bo'lishi mehnat bo'linishini chuqurlashtirdi va yollanma mehnat asosidagi ishlab chiqarish korxonalarini yaratdi. Ushbu jarayon sex tizimining asta-sekin tanazzuliga olib keldi.

Agrar sohada ikkinchi agrar inqilob yuz berdi, bu an'anaviy qishloq xo'jaligini intensivlashtirish, yangi texnologiyalar va ekin almashlab ekish tizimini joriy etish orqali amalga oshirildi. Britaniyada boshlangan “enclosure” harakati dehqonlarning yerlarga bo'lgan an'anaviy huquqlarini yo'q qildi va erkin ishchi kuchining shakllanishiga hissa qo'shdi.

Savdo-moliya tizimida global bozorning shakllanishi, birjalar, banklar va korporativ tashkilotlarning (aktsiyadorlik jamiyatlari) rivojlanishi kuzatildi. Dengiz savdosining o'sishi va mustamlakachi

ekspansiya Yevropa davlatlarining metropoliyalarga aylanishiga olib keldi.

Yangi davr jamiyatida an'anaviy feodal ierarxiyaning tanazzuli va yangi sinflarning shakllanishi ro'y berdi. Burjuaziya iqtisodiy qudrat orttirib, siyosiy hokimiyat uchun kurasha boshladi. Shaharlarning o'sishi va savdo-sanoatning rivojlanishi yollanma ishchilar sinfini yaratdi.

Qishloq joylarda yangi zodagonlar (gentry) va fermerlar paydo bo'lib, ular kapitalistik tamoyillar asosida xo'jalik yuritdilar. Dehqonlarning shaxsiy qaramlikdan ozod qilinishi ijtimoiy harakatchanlikni oshirdi, lekin bir vaqtda ko'plab kishilarni yerlaridan mahrum qildi.

Demografik jihatdan aholi dinamikasi murakkab bo'ldi: XVI asrdagi o'sish, XVII asrdagi inqiroz (urushlar, epidemiyalar) va XVIII asrdan boshlab tez aholi o'sish davri ("demografik inqilob") kuzatildi. Shaharlashuv jarayoni jadallashti.

Yangi davrda absolyut monarxiya hukmron siyosiy shakl sifatida shakllandi. Bu tizim markaziy hokimiyatni mustahkamladi, feodal tarqoqligini bartaraf etdi va milliy davlatni konsolidatsiya qildi. Fransiya (Lyudovik XIV), Ispaniya va boshqa Yevropa davlatlarida absolyutizm o'zining eng yorqin ko'rinishlarini topdi.

Sud tizimida feodal mahkama tizimidan mustaqil sud hokimiyati tamoyiliga o'tish boshlandi. Huquqiy ratsionalizatsiya va qonun ustuvorligi g'oyalari rivojlandi.

Diniy sohada Reformatsiya va Kontreformatsiya jarayonlari cherkov va davlat munosabatlarini tubdan o'zgartirdi. "Cuius regio, eius religio" ((hukmdorning dini – uning yeridagi dindir)) tamoyili davlat

suverenitetini mustahkamladi.

Ushbu davrda liberalizm, konservatizm, sotsializm kabi asosiy siyosiy mafkuralar shakllandi. Ular zamonaviy siyosiy diskursning asosini tashkil etdi.

Buyuk Britaniya o‘zining konstitutsiyaviy evolyutsiyasi bilan ajralib turdi. Tyudorlar davri absolyutizmi, reformatsiya, inqilob va “Sharafli inqilob” (1688) parlament hokimiyatining ustunligini mustahkamladi. XVIII-XIX asrlarda sanoat inqilobi va imperiya qurishi Britaniyani global yetakchiga aylantirdi.

Fransiya chuqur ijtimoiy-siyosiy ziddiyatlar markazida bo‘ldi. Absolyutizmning yuksalishi, Buyuk Fransuz inqilobi (1789-1799), Napoleon davri va ko‘p marta tiklanish va respublika o‘rtasidagi o‘zgarishlar Fransiyaning siyosiy madaniyatini shakllantirdi.

Yangi davr G‘arbiy Yevropaning global ustunligini mustahkamladi va kapitalistik jamiyat modelini butun dunyoga tarqatdi. Shu bilan birga, bu davr global tengsizlik tizimining yaratilishiga olib keldi: G‘arb sanoatlashtirilgan markazga, Osiyo va Afrika esa xom ashyo manbai va bozoriga aylantirildi.

Ilmiy va madaniy sohalarda Uyg‘onish davri va Ma’rifatchilik inson aqliy salohiyatining yangi bosqichini belgilab berdi. Gumanizm, ratsionalizm va empirizm zamonaviy fan va falsafaning asosini yaratdi.

Xulosa qilib aytganda, Yangi davr jahon tarixida an’anaviy jamiyatlardan zamonaviy jamiyatlarga o‘tish davri sifatida qaraladi. Bu jarayon nafaqat iqtisodiy va siyosiy institutlarni, balki insonning o‘ziga bo‘lgan qarashini ham tubdan o‘zgartirdi. Zamonaviy dunyoning asosiy xususiyatlari – milliy davlat tizimi, bozor iqtisodiyoti, konstitutsiyaviy

hukumat, ilmiy dunyoqarash – o‘z ildizlarini aynan shu davrdan oladi. Yangi davrning merosi bugungi kunda ham jahon tizimining strukturasi va funksiyalarida o‘z ifodasini topmoqda.

MAVZULARNI MUSTAHKAMLASH UCHUN TESTLAR:

1. “Yangi tarix” davrining boshlanishi sifatida nima qabul qilinadi?
 - A) Angliya burjua inqilobi (1640)
 - B) Fransuz burjua inqilobi (1789)
 - C) Buyuk geografik kashfiyotlar (1492)
 - D) Gumanizm va Reformatsiya
2. Manufakturalarning paydo bo‘lishi asosan qanday sabablarga bog‘liq edi?
 - A) Tovarlar talabning oshishi va yirik korxonalar ehtiyoj
 - B) Feodal ustaxonalarning kengayishi
 - C) Dengiz savdosining pasayishi
 - D) Qishloq xo‘jaligining tanazzuli
3. Agrar inqilobning asosiy natijasi nimadan iborat edi?
 - A) Qishloq xo‘jaligi hosildorligining keskin oshishi
 - B) Feodal yer mulkchiligining kuchayishi
 - C) Shaharlarning qishloqlarga aylanishi
 - D) Dehqonlarning shaxsiy qullikka qaytishi
4. XVI-XVIII asrlarda Yevropada birjalar qanday rol o‘ynagan?
 - A) Faqat mahalliy savdoni tartibga solish
 - B) Xalqaro savdo, pul kursi va qimmatbaho qog‘ozlar muomalasini tartibga solish
 - C) Davlat soliqlarini yig‘ish markazi
 - D) Faqat bank ishlari bilan shug‘ullanish
5. XVI-XIX asrlarda Yevropa qishloq xo‘jaligidagi “enclosure” (yerlarni yopish) harakati nima natija keltirdi?
 - A) Kichik dehqonlarning yerlaridan mahrum bo‘lishi va shaharlarga

ko‘chishi

- B) Dehqonlarning yer egaligi huquqini kengayishi
- C) Feodal mulkchilikning mustahkamlanishi
- D) Qishloq xo‘jaligida qoloqlikning saqlanib qolishi

6. XVII asrda Fransiyada “yig‘imlarni bosh sotib oluvchilar” kimlar edi?

- A) Qirollik xizmatchilari
- B) Davlat soliqlarini yig‘ish huquqini sotib olgan boy odamlar
- C) Shahar kambag‘allari
- D) Dehqonlar vakillari

7. XVII asrda Yevropada demografik inqirozning asosiy sabablari qaysilar?

- A) Urushlar, epidemiyalar va ocharchilik
- B) Tug‘ilish darajasining keskin pasayishi
- C) Migratsiyaning to‘xtashi
- D) Tibbiyotning yaxshilanishi

8. XVI-XVIII asrlarda Yevropada kundalik hayotda qanday muammolar hukm surgan?

- A) Epidemiyalar, ochlik va gigiyena muammolari
- B) Madaniy dargumushlik
- C) Ta’lim tizimining yomonligi
- D) Transport qulayliklarining yo‘qligi

9. Absolyutizmning asosiy xususiyati qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

- A) Cheklanmagan monarx hokimiyati
- B) Parlament hokimiyati ustunligi

C) Feodal zodagonlarning mustaqilligi

D) Demokratik saylovlar tizimi

10. XVIII asrda Angliyada sud mustaqilligini mustahkamlovchi qonun qaysi?

A) Magna Karta (1215)

B) Ketish to'g'risidagi qonun (1701)

C) Huquqlar petissiyasi (1628)

D) Habeas corpus akti (1679)

11. XVI asrda Angliyada cherkov va davlat munosabatlarida qanday o'zgarish yuz berdi?

A) Genrix VIII ning "Ustunlik to'g'risidagi akti" bilan papa hokimiyatidan uzilish

B) Katolik cherkovining kuchayishi

C) Puritanlar hokimiyatga kelishi

D) Cherkovning siyosatdan butunlay ajralishi

12. XIX asrda Yevropada paydo bo'lgan ijtimoiy-siyosiy ta'limotlardan qaysi biri kapitalizmning haddan tashqari tomonlarini tanqid qildi?

A) Liberalizm

B) Konservatizm

C) Sotsializm

D) Merkantilizm

13. Angliyada "enclosure" (yerlarni yopish) harakati qanday ijtimoiy oqibatlarga olib keldi?

A) Kichik dehqonlarning yerlaridan mahrum bo'lishi va proletariatning shakllanishi

B) Dehqonlarning boyishiga yordam berdi

C) Feodal tizimni mustahkamladi

D) Qishloq xo'jaligini qoloq holatda saqlab qoldi

14. Angliya inqilobi (1640-1660) davrida Oliver Kromvel qanday siyosat olib bordi?

A) Protektorat tuzumi ostida harbiy diktatura va Puritan qat'iyiligini joriy qildi

B) Mutlaq monarxiyani tiklash

C) Parlament demokratiyasini mustahkamlash

D) Feodal huquqlarni kengaytirish

15. XIX asrning birinchi yarmida Angliyada sanoat inqilobining asosiy ijtimoiy oqibati nima edi?

A) Ishchi sinfining paydo bo'lishi va shahar atroflarida qashshoqlik

B) Dehqonlarning boyib ketishi

C) Savdogarlarning hokimiyatga kelishi

D) Aristokratiyaning kuchayishi

16. Uilyam Gladston va Benjamin Dizraeli davrida qanday siyosiy farqlar mavjud edi?

A) Gladston - liberal islohotlar, Dizraeli - konservativ imperializm

B) Gladston - monarxiyani tiklash, Dizraeli - respublika

C) Gladston - harbiy kengayish, Dizraeli - izolyatsionizm

D) Gladston - merkantilizm, Dizraeli - erkin savdo

17. Buyuk Fransuz inqilobining boshlanishi qaysi voqea bilan belgilandi?

A) Bastiliyaning egallanishi (1789-yil 14-iyul)

B) Qirol Lyudovik XVI ning qatl etilishi

C) Napoleonning hokimiyatga kelishi

D) “Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi” qabul qilinishi

18. Napoleon Bonapart qanday siyosiy tizimni o‘rnatdi?

A) Birinchi Fransuz imperiyasi (avtoritar rejim bilan konstitutsiyaviy unsurlar uyg‘unligi)

B) Demokratik respublika

C) Konstitutsiyaviy monarxiya

D) Feodal tizimni tiklash

19. 1870-1871-yillardagi Fransiya-Prussiya urushi qanday natija keltirdi?

A) Fransiyaning mag‘lubiyati, Elzas-Lotaringiyaning yo‘qotilishi va Uchinchi respublikaning e‘lon qilinishi

B) Fransiyaning g‘alabasi va imperiyaning kengayishi

C) Tinchlik shartnomasiz urushning tugashi

D) Napoleon III ning hokimiyatni mustahkamlashi

20. XIX asr oxirida Fransiya Dreyfus ishi qanday ijtimoiy-ta’limiy oqibatlarga olib keldi?

A) Jamiyatning chuqur bo‘linishi va 1905-yilda din davlatdan ajratilishi

B) Monarkiyaning tiklanishi

C) Sotsialistik inqilobning g‘alabasi

D) Fransuz millatchiligining zaiflashishi

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR

1. Азархин В., Горский В. Научная истина и судьба ученого: Коперник, Бруно, Галилей. М., 1984.
2. Альбедиль М.Ф. Индия: беспредельная мудрость. М., 2005.
3. Бассан Ф. Людовик XIV, король-артист. М., 2002.
4. Безотосный В.М. Наполеоновские войны. М.: Вече, 2010.
5. Борзова Е.П. История мировой культуры. – СПб.: Лань, 2002.
6. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV– XVIII вв. Т. 1. Гл. 1. М., 1986 (биологический «старый порядок»); Т. 2. Гл. 5. М., 1988. (общество и государство).
7. Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. 1. «Пространство и история». М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994; кн. 2. «Люди и вещи». Ч. 1. М., 1995; Ч. 2. М., 1997.
8. Васильев Л.С. Всеобщая история: Учеб. пособие: В 6 т. Т. 3. От Средних веков к Новому времени (XVI–XVIII вв.). М.: Высшая школа, 2008.
9. Васильев Л.С. История Востока. М., 2003.
10. Вилар Пьер. История Испании. – М.: АСТ·Астрель, 2006.
11. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // М. Вебер. Избранные произведения. М., 1990.
12. Всемирная история. Весь школьный курс в таблицах / сост. М.Ю. Дуда. – Минск: Современная школа: Кузьма, 2011.
13. Всемирная история: учебник для вузов / Под ред. Г.С. Поляка, А.Н. Марковой. – М.: ЮНИТИ, 2000.
14. Всеобщая история / С.В. Новиков, А.С. Манькин, О.В. Дмитриев. – М.: АСТ: СЛОВО: Полиграфиздат, 2012.
15. Водарский Я.Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX в.). М., «Просвещение», 1973.
16. Гизо Ф.П. История цивилизации в Европе. М.: Территория будущего, 2007.
17. Графский В.Г. Всеобщая история государства и права. –

М., 2000.

18. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М., 1995.
19. Дорогова Л.Н. Западноевропейская культура Нового времени. – М., 2001.
20. Душенко К.В. Всемирная история в изречениях и цитатах. – М.: Эксмо, ИНИОН РАН, 2008.
21. Дэвис Н. История Европы. М.: АСТ, 2006.
22. Елисефф В.И. Д. Цивилизация классического Китая. М., 2007.
23. Загладин Н.В. Всемирная история: XX век: Учебник для 11 класса общеобразовательных учреждений. – 8-е изд. – М.: ООО «ТИД «Русское слово – РС», 2006.
24. Искусство нового времени. СПб., 2000.
25. История Австрии с древнейших времен до 1792 г.: П.П. Митрофанов –Санкт-Петербург, Краснодар, 2010.
26. История международных отношений: основные этапы с древности до наших дней: Учеб. пособие. М.: Логос, 2007.
27. История мировых цивилизаций: учебное пособие / коллектив авторов; под науч. ред. Г.В. Драча, Т.С. Паниотовой. – М.: КНОРУС, 2012.
28. История России с древнейших времен до начала XXI века: учебное пособие для студентов вузов / М.М. Горинов, А.А. Горский, А.А. Данилов и др. – 6-е изд., пересмотр. – М.: Дрофа, 2005.
29. История России с древнейших времен до конца XVII века / Под ред. Л.В. Милова. М., 2006.
30. История России XVIII–XIX вв. / Под ред. Л.В. Милова. М., 2006.
31. История Средних веков: В 2 т. / Под ред. С.П. Карпова. Изд. 5-е. М.: МГУ, 2005.
32. История США. В 4-х томах. – М., 1983.

33. История Франции / Ин-т всеобщей истории АН СССР; отв. ред.
А.З. Манфред. В 3 т. М.: Наука, 1972, 1973.
34. История южных и западных славян. Том 1. Средние века и новое время / Под ред. Г. Матвеева. Из-тво МГУ, 2001.
35. Кантемирова Р.И. Новая история стран Европы и Америки: Учебно-методические материалы для студентов 2–3 курсов по специальности «032600 – История». – Стерлитамак: Стерлитамакский гос. пед. ин-т., 2003.
36. Карл Вацелка. История Австрии. М., 2007.
37. Кастр Р. де. Мирабо. М., 2008.
38. Кертман Л.Г. География и культура Англии. – М.: «Высшая школа», 1979.
39. Колесов В.П., Осьмова М.Н. Мировая экономика. Экономика зарубежных стран. М., 2000.
40. Контрольно-измерительные материалы. История Нового времени: 7 класс / Сост. К.В. Волкова. – М.: ВАКО, 2011.
41. Культурология: История мировой культуры. Учебное пособие / Под ред. А.Н. Марковой. – М., 1995.
42. Лампрехт К. История германского народа: пер. с нем. М., 1995.
43. Ларин Е.А. Латиноамериканская цивилизация. – М., 2007.
44. Ливи Баччи, Массимо. Демографическая история Европы / Серия «Становление Европы» / Пер. с итал. А. Миролубовой. – СПб.: «Александрия», 2010.
45. Мак-Нил У. Восхождение Запада. История человеческого сообщества. Киев; М., 2004.
46. Манькин А.С. Новая и новейшая история стран Западной Европы и Америки. М.: Слово; Эксмо, 2004.

47. Национальная идея в Западной Европе в Новое время. М., 2005.
48. Новая история стран Азии и Африки. XVI–XIX вв. : Учебник для студ. высш. учеб. заведений / (А.М. Родригес и др.); под ред. А.М. Родригеса: в 3 ч. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2008.
49. Новая история стран Европы и Америки / (Виноградов В.Н. и др.) – М.: Дрофа, 2005.
50. Новая история стран Европы и Америки: Учебник для вузов / Под ред. И.М. Кривогуза. – М.: Дрофа, 2003.
51. Сборник документов по истории нового времени стран Европы и Америки (1640–1870 гг.). – М.: «Высшая школа», 1990.
52. Сенченко А.И. Государство и право, история и культура Великобритании и США. – М., 2005.
53. Сурдель Д. и Ж. Цивилизация классического ислама. – Екатеринбург, 2006.
54. Тойнби А.Дж. Постигание истории. М., 1999.
55. Трещёткина И.Г. Всемирная история в таблицах и схемах. – СПб.: ООО «Виктория плюс», 2011.
56. Тюлар.Ж. Наполеон, или Миф о «спасителе». – М.: Издательство АО «Молодая гвардия», 2012.
57. Уэллс Г.Д. Всеобщая история мировой цивилизации. 2-е изд. – М.: Эксмо, 2007.
58. Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750–1517 гг.). Изд. 3-е. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2006.
59. Фортунатов В.В. История: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения. Для бакалавров. – СПб.: Питер, 2012.
60. Фортунатов В.В. История мировых цивилизаций. СПб.: Питер, 2011.
61. Хантингтон С. Становление цивилизаций. М., 2003.
62. Чудинов А.В. Французская революция. История и мифы.

М., 2007.

63. Шпенглер О. Закат Европы. М., 1993.
64. Штакмар В.В. История Англии в средние века. – М.: Из-тво Алатея. 2005.
65. Шоню П. Цивилизация Просвещения. Екатеринбург, 2008.
66. Шоню П. Цивилизация классической Европы. Екатеринбург, 2005.
67. Элиас Н. О процессе цивилизации. Т.1, 2. М.; СПб., 2001.

JAHON TARIXI (YANGI DAVR)

QO‘CHQAROV TEMIRBEK

BAXROMJON O‘G‘LI

JAHON TARIXI

(Yangi davr)

O‘quv-uslubiy qo‘llanma

Bosishga ruxsat etildi. 03.02.2026 y.

Qog‘oz bichimi 60x84 1/16. Times New Roman
garniturasida terildi.

Ofset uslubida oq qog‘ozda chop etildi.

Nashriyot hisob tabog‘i 7.25, Adadi 50. Buyurtma № 21-02
Bahosi kelishuv asosida.

«ZUXRO BARAKA BIZNES» MChJ

bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent shahar, Chilonzor tumani,

Bunyodkor shoh ko‘chasi 27 A–uy.